

Osmanlı Ticaret Kanunu'nun Meşruiyet Paradigması: Ulema ve Faiz*

The Legitimacy Paradigm of the Ottoman Commercial Code: 'Ulamā' and Interest

İlknur Yaşar Bilicioğlu¹

* Bu çalışma Prof. Dr. Mürteza Bedir danışmanlığında 25.11.2022 tarihinde tamamladığımız "Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında İslam Borçlar Hukukundaki Gelişmeler ve Riba Yasağı" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

¹ Sorumlu yazar/Corresponding author:

İlknur Yaşar Bilicioğlu (Dr.),
Diyaret İşleri Başkanlığı Üsküdar Müftülüğü,
Uzman Vaiz, İstanbul, Türkiye
E-posta: yasariilknur@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-7389-9630

Başvuru/Submitted: 14.12.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
23.02.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
25.02.2023

Kabul/Accepted: 25.02.2023

Atf/Citation: Yaşar Bilicioğlu, İlknur. Osmanlı Ticaret Kanunu'nun Meşruiyet Paradigması: Ulema ve Faiz. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 13/1, (Mart 2023): 115-142. <https://doi.org/10.26650/iiuitd.2023.1219110>

öz

Osmanlı modernleşme sürecinin kritik noktalarından biri 1850 tarihli Ticaret-i Berriyeye Kanunnamesi'dir. Zira Kanunname yetkili kurulun yabancı hukuka ait bir mevzuat örneğini kaynak kabul ederek kendi şart ve ihtiyaçları bağlamında yerleştirdiği metinlerin ilkidir. Kanunname'ye dair müstakil araştırma sayısı fazla değildir. Çoğunda şer'i zemini yeterince ortaya konmamış, dış baskı ürünü olduğu kabulünden hareketle ulema muhalefet pozisyonuna konumlandırılmış, faiz ve güzeşte unsurlu maddelerinin hukuki açılımı yeterince irdelenmemiş, fakat faizi destekleyen muhtevası ulema muhalefeti söyleminin dayanaklarından biri olarak kullanılmıştır. Hâlbuki Tanzimat reformlarını planlayan ve uygulayan meclislerin içerisinde ulema belirli düzeyde daima var olmuştur. Ticaret Kanunu Batılı faiz teorisinin Osmanlı hukukuna giriş anahtarıdır. Bu makale öncelikle yürürlük prosedürünün mevzuatın şer'i ahkâma uygunluğunu sağlama rolüne atıfta bulunacak, ardından Ticaret Kanunu'nun yasalama prosedürüne ait arşiv malzemesini ulema katkısı bağlamında değerlendirecektir. Ayrıca ulema katkısıyla hukuki-resmî dile bürünen meşruiyet paradigması dönemin ticari-hukuki koşullarıyla iribatlandırılacaktır. Son olarak Osmanlı hukukunda şer'i ahkâmın temel ilkelerinden biri olarak uygulanan riba yasağına rağmen Ticaret Kanunu'nda yer verilen faiz ve güzeşte kavramının teorik alt yapısına kısaca değinecek, meşruiyet sorununun nasıl aşıldığı ulema katkısı bağlamında tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuk Tarihi, Ticaret Kanunu, Riba, Faiz, Ulema

ABSTRACT

One of the critical points in Ottoman modernization involved the Commercial Code of Berriyeye of 1850, because this code formed the first of the texts the authorized board adopted as an exemplary source of foreign law and indigenized within the context of its own terms and needs. The number of independent studies on the Commercial Code is not high. In most of them, the shar'ī ground of the Law was not sufficiently revealed, and it was claimed that the 'ulamā' were dissidents because of the acceptance of the law as the product of external pressure. The articles containing interest have been used as one of the grounds for the argument of opposition to the

'ulamā' without adequate examination. However, the 'ulamā' always existed at a certain level in the assemblies that planned and implemented the Tanzīmāt reforms. Commercial law is the key to the Western theory of interest in Ottoman law. This article will first refer to the role of the codification procedure in ensuring legislative compliance with the Sharī'a and then evaluate the archival material regarding the enactment procedures of commercial law in the context of the 'ulamā's contributions. In addition, the article will connect the paradigm of legitimacy, which had taken on legal official language through the 'ulamā's contributions, with the legal commercial conditions of the period. Finally, the study will briefly touch upon the theoretical background of how the concepts of interest and *guzishta* occurred in commercial law despite the ban on *ribā* that had been applied in Ottoman law as one of the basic principles of Sharī'a law. The study will also determine how the legitimacy problem had been overcome in the context of the 'ulamā's contributions.

Keywords: Sharī'a History, Commercial Code, *Ribā*, Interest, 'Ulamā'

EXTENDED ABSTRACT

This study examines the effectiveness of the 'ulamā', who are often referred to as opponents of reform in the literature on the Tanzīmāt, with regard to the enactment procedures of Ottoman commercial law in light of archival documents and focuses on how a legitimacy paradigm had been created despite some legal provisions being incompatible with the Sharī'a. In the literature dealing with the Tanzīmāt period, the Edict of Gülhane is often introduced as the beginning of the secularization program, with commercial law being used as an element proving this narrative as it was enacted as the first text to use a foreign law as its source. The Western authors, who took Turkey as a research subject from foreigners who had the opportunity to witness the period due to diplomatic missions and similar reasons, frequently criticized the ulamā and the institutions they held, as they interpreted the Ottoman state from their own religious-political perspectives. They produced writings that dictated their own vision of the world. This attitude has been very influential in the domestic literature on Tanzīmāt. The claim that the 'ulamā' is against the commercial law is one of the important examples of this.

This article primarily touches upon the aims of the Edict of Gülhane, expressing them in sharī concepts and referring to the duties of the *Majlis-i Vālā* that overlapped with these aims. The study also emphasizes the high-ranking 'ulamā' positioned in the Supreme Council. Documents related to the *Majlis-i Vālā* show that the organizational structure of the period had not been structured with the desire to achieve a secular structure but that perhaps the legal-commercial conditions of the period may have had unforeseen consequences. The article examines the enactment procedure of commercial law based on the *Majlis-i Vālā* and makes a connection between the relevant archival documents and the commercial conditions of the period. The draft text was prepared by the *Majlis-i Zira'at* directly translating the French Commercial Code and selecting the parts that fit what was needed; the text was then subjected to a two-stage evaluation process in the *Majlis-i Vālā*, which was the most critical link in the indigenization procedure. Except for one exceptional issue, the *Majlis-i Vālā* found the draft text to fit its purpose and thus approved it with a unanimous decision. Afterward, the bill was

renegotiated in the General Assembly with broad participation. As one of the natural members of the General Assembly, the Shaykh al-Islām was asked about the compatibility of the law with al-Sharī'a [Islamic Law]. Shaykh al-Islām did not put forward any legitimacy barriers to enactment the commercial law, in a way giving implicit support to the law by referring to its irrelevance to the Sharī'a. The reason for this support was hidden in the commercial conditions of the period: Commercial transactions in markets had become functional alongside the customs and culture Westerners had imposed. The efforts to impose consular courts even regarding disputes involving foreigners and local merchants in defiance of Ottomans' legal independence resultantly left Muslims without any protector in trade; thus, they were deprived of the power of law to protect their rights and interests. In the texts constituting the enactment procedure of the law, these conditions are directly associated with the concept of necessity and the interests of the citizens. The state attempted to reorganize trade with institutions under its control, but in a way that persuaded foreigners to use these institutions. The Commercial Code was the most effective instrument for this purpose, and the 'ulamā' were aware of these conditions.

The commercial code evaluated the concepts of interest and *guzishta* in the context of the timely performance of contractual requirements and made the compensation to be paid in case of a protracted monetary debt to be binding using the concept of *guzishta*. Interest-bearing contracts are approved in the same article of the law as a legitimate interest that can be demanded in return for a loan between the merchants as of the effective date of the law. Despite its provisions that cannot be reconciled with Sharī'a law, the commercial code was adopted as the only solution that would pave the way for the goal of economic enrichment and commercial development, with the support of high-ranking 'ulamā' in the enactment procedure in extraordinary circumstances that turned into a problem of independence for the state, it is even possible to say a problem of survival. The commercial code stands out as one of the concrete examples of the need to subject the official documents that shed light on the Tanzīmāt reforms to new readings in the context of the conditions of the period and their own motivations.

Giriş

Tanzimat Fermanı ve takip eden reformlar hakkında literatürde pek çok araştırma mevcuttur. Bu araştırmalarda Ferman'ın sebep ve sonuçları muhtelif açılardan tahlil edilmiştir. Ulemanın Tanzimat karşısında ne tür tavır aldığı hususunda iki yaklaşım öne çıkar. İlkine göre ulema genel olarak reformlara muhaliftir ve engelleme çabası içinde olmuştur. Ulema muhalefeti söylemi döneme tanık olma fırsatı bulan yabancılara ait yazılarda sıklıkla dillendirilmiş ve sonraki literatür üzerinde oldukça etkili olmuştur. Örneğin Engelhardt'a göre Osmanlı Devleti'nin 19. yy. boyunca Avrupa'nın dışında tutulmasının gerçek sebebi dinidir. Kur'an ile medeni kanun Osmanlı Devleti'nde aynı şeydir, şeriat ise devletin dayanağı ve mutlak hâkimidir. Türkiye, Avrupa devletlerinin kabulünü sağlamak ve içlerinde yer almak için ya din engelini tamamen ortadan kaldırmalı yahut hükümetle dinin bağıını koparmalı, ruhanilikten dünyeviliğe dönüştürmelidir. Bu açıdan o, Tanzimat'ı Avrupa'yı memnun etme, Hristiyanlara (reaya) haklarını geri verme ve Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki eşitliği kabul ederek Avrupa'nın Osmanlı'ya karşı yumuşak ve tavizkâr davranmasını sağlama amaçlarıyla özdeşleştirir, Türkiye'yi direkleri ve yelkenleri tamir edilmeye, tayfası değiştirilmeye muhtaç bir gemiye benzetir.¹ Engelhardt'a göre Ferman, Müslüman halkın tepkisine yol açmıştır. Zira gayrimüslim-Müslüman tebaanın eşitlenmesi, şeriatın sapma olarak algılanmıştır. Ferman şer'î ahkâma sadakat vurgusuyla tanzim edilmesine rağmen, şeriata uyumsuz icraatları beraberinde getirmiş, geleneksel yapı terk edilmiştir.² Muhalefet söyleminin diğer bir kaynağı Ubicini'dir.³ Ubicini, Türkiye gözlemlerini aktardığı bir mektupta, Türkiye'deki ulema otoritesinden açıkça şikâyet eder, adli ve idari yetkilerinden soyutlanmaları karşısında, ulemanın verdiği mücadelenin nihayet yenilgiyle sonuçlanmasını açıkça ümit eder. Sözünu ettiği ulema direnci şer'î hassasiyetlerden değil, geleneksel imtiyazları koruma arzusundan beslenir. Hâlbuki ulema reformlara direnmek yerine, onu yöneten kadroların başında olmayı tercih etse kazanımları artacak, otoriteleri pekişecektir. Ubicini'nin yaklaşımı Hristiyanlıktaki din adamı imgesinin etkisi altında şekillenmiştir.⁴ Ulema muhalefeti düşük kademelerdeki âlimlere, özellikle medrese öğrencilerine hasreden

1 Bkz. Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye* (İstanbul: Kaknüs Yay., 1999), 13-14.

2 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 44-45.

3 Jean-Henri Abdolonyme Ubicini (1826-1884), Lombardiyalıdır. 1847'den itibaren muhtelif tarihlerde İstanbul'a gelmiş, Mustafa Reşid, Ali, Fuad ve Ahmed Vefik gibi nüfuzlu bürokratlarla tanışmış, reformları gözlemlemiştir. Tanzimat'a dair yazıları genellikle tarafsız zihniyetin ürünleri olarak kabul edilir. İstanbul gözlemlerini yansıtan mektupları 1850 yılında *Moniteur Universel*'de yayınlanmaya başlamıştır. Daha sonra bu mektuplar kitap hâline getirilmiştir. Eser muhtelif dillerle birlikte Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. Zeki Arkan, "Ubicini, Jean-Henri Abdolonyme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/32.

4 "...her Müslümanın ulemanın müdahalesine meydan vermeden kendi ibadetini bizzat kendisi yapabilecek kadar bilgi sahibi olup, aydınlanacağı gün Türkiye'deki ulema otoritesi ne hâle gelecektir!.. Gelirlerinin kayboluşunu zorunlu olarak imtiyazlarının da düşmesi takip edecektir. Tanzimat'ın her hususta tatbik edildiği adli işler ve görevler ulemanın hem bir imtiyazı hem de bir tekeli olmaktan çıkarılıp, diğer devlet hizmetleri içinde eritilerek hükümet tarafından maaşları karşılanan kurumlar hâline getirildikleri zaman kaduların gördükleri davalardan almakta oldukları şu büyük kazançlar ne olacaktır?... Şu hâlde mücadele bugün bütün reform teşebbüslerini üzerine almış bulunan hükümet ile eski durumun olduğu gibi kalmasını isteyen ulema arasında yapılmaktadır. Umarım ki sonuçlar er ya geç mağlup olacaklardır..." M.A. Ubicini, *Türkiye 1850*, çev. Cemal Karağaçaçlı (y.y: Tercüman Yay., t.y.), 106-108.

Heyd'in yaklaşımında,⁵ üst düzey ulema, neredeyse “intihar politikası” izleyerek tüm imtiyaz ve konumlarını kaybetme tehlikesinden habersiz, reformlara destek vermişlerdir. Bu, onun reformları laikleşme projesi kabul etmesinin zorunlu sonucudur.⁶ Lewis,⁷ ulemayı pasif muhalifler olarak tanıtır. Çünkü II. Mahmut döneminden itibaren gerçekleşen reformlar ulemanın pek çok imtiyazı kaybetmeleriyle sonuçlanmış, aktif direnç gösterecek güçleri kalmamıştır.⁸ Ferman'ı laikleşme programının başlangıcı olarak kabul eden bu yaklaşımların aksine Abu Manneh, Ferman'ın ümmetin içinde bulunduğu siyasi-ekonomik bunalımın aşılması için, şer'î kavram ve amaçlarla kurgulanmış, samimi bir çabanın meyvesi olduğuna vurgu yapar, hatta Ferman'ın hazırlığında etkili olan tasavvufî kökeni açığa çıkarmaya girişir. Ona göre Ferman'ın şer'î dili, iddia edildiği gibi sırf reformlara meşruiyet kazandırma çabasından kaynaklanmış değildir.⁹

Son zamanlarda yapılan araştırmalar muhalefet söylemini sıklıkla sorgulamakta, Abu Manneh'in tespitini büyük ölçüde doğrulamaktadır. Fakat taşradaki “sivil” ulemanın genellikle muhalif konumda olduğu hâlâ kabul görmektedir. Bir muhalefet varsa bile, bunun bütün ulemaya hamledilemeyeceği, üst düzey ulemanın hiç değilse konumlarını koruma refleksiyle, Tanzimat'a destek verdiği vurgulanır.¹⁰ Yine de 1841 yılına ait bir ticaret kanunu tasarısının ulemanın şiddetli muhalefeti yüzünden yasalaştırılmadığı ve Reşit Paşa'nın azledildiği söylemi, hemen hemen bütün Tanzimat literatüründe tekrarlanır.¹¹ Ulema muhalefetinin ispat

- 5 Uriel Heyd (1913-1968), Yahudi bir aileye mensuptur. Kudüs İbrani Üniversitesi ve Beyrut Amerikan Üniversitesinde akademik çalışmalar yapmış, ayrıca diplomatik görevlerde bulunmuştur. Bkz. Ferhat Koca, “Uriel Heyd'in Hayatı ve Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Görüşleri”, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine -Makaleler-*, drl. Ferhat Koca (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 11-12.
- 6 Bkz. Uriel Heyd, “III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması”, çev. Sami Erdem, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine -Makaleler-*, drl. Ferhat Koca (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 114, 134-136.
- 7 Lewis (1916-2018) Yahudi bir aileye mensuptur. *Modern Türkiye'nin Doğuşu* isimli eseri Türkiye üniversitelerinde uzunca bir süre ders kitabı olarak okutulmuştur. İlk kez 1961 yılında, *The Emergence of Modern Turkey* adıyla, Londra'da yayınlanmıştır. Lewis'in anlatısında Osmanlı modernleşmesinin önündeki en büyük iki direnç, ulema ve yeniçeriden gelir. Osmanlı Devleti'nin yıkılışında din, ulema ve geleneksellik ne kadar etkili ise Türkiye Cumhuriyeti'nin başarısında da laiklik ve sekülerlik o kadar etkindir. Bkz. Özgür Oral, “Bernard Lewis ve Oryantalist Gelenek”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/ 2 (2003), 601-619.
- 8 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993), 98.
- 9 Bkz. Butrus Abu Manneh, “Gülhane Hatt-ı Hümayununun İslâmî Kaynakları”, çev. Şaban Bıyıklı, *Dergâh*, 7/73, 16-18, 7/74, 19-21, 7/75, 17-18; Abdülhamit Kırmızı, “Şeriat, Tarikat, Tanzimat: Butrus Abu-Manneh (1932-2018)”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 42 (2019), 190.
- 10 Bkz. Gürbüz Özdemir, *Tanzimat Döneminde Muhalefet Düşüncesi ve Yeni Osmanlılar* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 89-96. Okumuş ulemanın “...reformlarla gerileyen otorite ve konumuna paradoksal olarak reform yanlısı ve destekçisi olduğunu...” vurgular. Bkz. Ejder Okumuş, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 253-255.
- 11 Bkz. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 110; Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, drl. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 126; Ekrem B. Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri* (Yy: Arı Yayınları, t.y.), 81; Esra Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 108; Ejder Okumuş, “Tanzimat Hareketi'ne Muhalefet”, *Marife*, 3/2 (2003), 90; Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı* (İstanbul: Birey, 2004), 87; Emine Kara, *Şeyhülislamlık'tan Diyanet'e Değişen Dini Bilgi, Otorite Ve Meşruiyet Anlayışı Bağlamında Sivil Diyanet Tartışmaları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019), 25.

unsuru gibi kullanılan bu iddianın ilk temsilcisi, Harold Temperley'dir.¹² Temperley, bu iddia için İngiliz Ulusal Arşivi'nde (The National Archives, Kew) yer alan iki belgeyi kaynak gösterir. O sıralar Dersaadet'te bulunan Vikont Ponsonby, İngiltere'deki Lord'a Reşit Paşa'nın Fransız Ticaret Kanunu esas alınarak tanzim edilen bir kanun tasarısı yüzünden görevinden alındığını, ağızdan ağıza dolaşan bir hikâyeye istinaden, rapor eder. Fakat belgede haberin doğruluğunu teyit eden resmî bir bilgi yahut belgeye atıf yoktur.¹³ Ticaret Kanunu'nun şer'i ahkâmla bağdaştırılamayan içeriği, literatürdeki ulema muhalefeti iddiasıyla birleştiğinde, ticaret kanunlarının ulemanın desteğini almadan, hatta ona rağmen iç hukuka yerleştirildiği iddiası sorgulanmayan bir kabule dönüşmüştür. Bu makale ulema muhalefeti iddiasını Ticaret-i Berriye Kanunnamesi ve Zeyli'nin yürürlük prosedürünü merkeze alarak sorgulayacak, *riba* yasağıyla örtüşmeyen maddelerine rağmen meşruyet sorununun nasıl aşıldığına dair sonuca varmaya çalışacaktır. Meşruyet paradigmasının oluşum süreci, yürürlük prosedüründe yer alan meclislerin bünyesindeki ulema etkinliği bakımından incelenecektir.

1. Tanzimat Meclislerinde Ulema Etkinliği

1.1. Ferman'ın Şer'i Örüntülü Üslubuna Dair

Ferman'ın başında, devletin ilk anından itibaren Kur'an ahkâmı ve şer'i kaidelere uyum çabası gösterildiği vurgulanır.¹⁴ Şer'i ahkâma riayet edilerek elde edilen güç ve refah, yüz elli yıldan beri, dinin ilkeleri ve kanunları terk edildiği için, yerini fakirlik ve zafiyete bırakmıştır.¹⁵ Ferman, devleti içinde bulunduğu bu kötü durumda kurtaracak bir dizi tedbirin planlandığını

12 Bkz. "...this was on april 1, and the date had a cruel appropriateness. For Reschid had been dismissed at the end of March. The story of his last struggle and fall is interesting and symbolic. The Commercial Code was brought before the Council of Ministers preparatory to its publication. 'Is it in accordance with the Holy Law?' Rifaat asked. 'the Holy Law has nothing to do with such matters,' said Reschid. 'Blasphemy' protested the ulemas present. The young Sultan promptly dismissed his minister of enlightenment..." , Harold Temperley, *England and the Near East The Crimea* (London: Longmans, 1936), 163.

13 Bkz. "...This affair was reported to the Sultan that might and this highest immediately ordered the deposition of Reschid Pasha and of Ahmed Fethi Pasha, which order was carried into execution next morning. This story is in every body is/in mouth, but I report it to your lordship because I have good ground for believing it to be correct. The Commercial Code was drawn up from the French Code by Monseur Alfonse Boyer, who in consequence of its rejection by the Council is said to have resigned his office or to have been dismissed..." , The National Archives, Kew-Foreign Office, FO 78/433. Diğer belge, Ponsonby'nin Lord'a yazdığı bir mektup mahiyetindedir. İçeriğinde herhangi bir kanundan söz edilmez. Bkz. The National Archives, Kew-Foreign Office, FO 78/432. Ayrıca Reşit Paşa'nın farklı sebeplerle istinaden görevinden alındığına dair iddialar vardır. Fransa'yı model alan vilayet ve vergi nizamının muhalifleri sebebiyle azledildiği hakkında bkz. Alan Palmer, *Son Üçyüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003), 121-123. Tanzimat'ın mutaassıp muhalifleri yüzünden görevinden alındığı hakkında bkz. Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 51-53.

14 "...devlet-i aliyye'mizin bidayeti zuhurundan beri ahkâm-ı celile-i kur'aniye ve kavanin-i şer'iyeye kemaliyle riayet olunduğundan..." , Bkz. "Gülhane'de Kıraat Olunan Hatt-ı Hümayun'un Suretidir" (26 Şaban 1255), *Düstur* (Matbaa-i Amire, 1289), 1/4-7.

15 Ferman metninde bu düşünce "...yüz elli sene vardır ki gavâil-i müteâkibe ve esbâb-ı mütenevviaya mebni ne şer'-i şerife ve ne kavânin-i minîfeye inkiyâd ve imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve mamuriyet bilakis zafu fakra mübeddel olmuş ve hâlbuki kavânin-i şer'iyeye tahtında idare olunmayan memâlikin pâyidar olamayacağı vâzihattan bulunmuş olup ..." ibareleriyle ifade edilmiştir. Bkz. *Düstur*, 4.

ilan eder. Bu tedbirler coğrafyanın sunduğu imkânlarla şekillenecek, arazinin üretim kabiliyetleri ve insanların meziyetleri kullanılarak öncelikle iktisadi gelişme gerçekleşecektir. Bu açıdan Ferman'ın itici gücü, devleti bir an önce eski güçlü ve müreffeh günlerine döndürmektir.¹⁶ Yeni bir hukuki-idari yapılanma başlatılmış, can, ırz, namus, mal dokunulmazlığı, vergi usulü ve askerî alanda yeni düzenlemeler yapılacağına sinyali verilmiştir. Bu düzenlemelerin kanuni alt yapısını hazırlamak için Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliyyeye merkezî bir sorumluluk atfedilmiştir.¹⁷ Ferman, kanunların yürürlük prosedürünü özetler, tasarılar Sultan'ın onayının ardından, *Hatt-ı Hümayun* şeklinde yürürlüğe girecektir.¹⁸ Kanunlar din, devlet ve milleti ihya etmeyi amaçladıklarından, şer'an da bağlayıcı olacak,¹⁹ etkinlikleri bazı tedbir ve müeyyidelerle sağlanacaktır. Nitekim ulema ve bürokratların muhalefet imkânları, her türlü muhalefetin şer'î ahkâma karşı gelmekle eş değer tutulacağı ve müeyyideleri olacağı ilan edilerek ortadan kaldırılmıştır. Tanzimat yöneticileri görevlerine başlamadan önce yemin edecektir (tahlif).²⁰ Muhalefetin baskılanmasını amaçlayan bu müeyyideler literatürde Ferman'ın seküler amaçlarıyla ilişkilendirilir.²¹ Sözü edilen müeyyidelerden ötürü Fermanın şer'î kavram ve gerekçelerle örüntülü üslubu, genellikle ulemanın sekülerleşme karşısındaki muhtemel muhalefetlerini baskılamayı amaçlayan siyasi bir tedbir olarak algılanmıştır. Tanzimat, Müslüman tebaanın içinde bulunduğu zor koşulları, geleneksel nizamdan oldukça farklılaşan yeni bir hukuk düzeni ve idari yapılanmayla telafi etmeyi amaçlar. Bu amacın sınırları pratikte, şer'î gelenekleri koruma hassasiyeti ve toplumun içinde bulunduğu zaruretlelerle çevrelenir.

1.2. Kanunlaştırma Prosedüründe Meclis-i Vala ve Ulema Etkinliği

Meclis-i Vala alt komisyonlarında veya ilgili nezaretlerin uzman komisyonlarında hazırlanan kanun tasarıları, sultan onayına sunulmadan önce, Meclis-i Valada tetkik ve müzakere edilmektedir. Burada oy birliği veya çokluğu ile onaylanan tasarılar, mazbataları ile birlikte, geniş katılımlı kurul niteliğindeki Meclis-i Ali-i Umumiye sunulur. Burada da onaylandıktan sonra Sadaretin (Başvekillik) arz tezkiresiyle birlikte, sultana arz edilir. İradesi alınan tasarılar

16 Bkz. "...mücerred i' mâr-ı memâlik ve enhâ ve terfih-i ahali ve fukara kâziye-i nâfiasına münhasır ve memâlik-i devlet-i aliyeye'mizin mevkî-i coğrafisine ve arazi-i münbitesine ve halkın kabiliyet ve istidatlarına nazaran esbâb-ı lazimesine teşebbüs olunduğu hâlde beş on sene zarfında bi-tevfikihi Teala suver-i matlûbe hasıl olacağı zahir olmakla...", *Düstur*, 4.

17 Bkz. *Düstur*, 1/4-7; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Valâ (1838-1868)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 115.

18 "...dusturu'l-amel tutulmak üzere balası hatt-ı hümayunumuz ile tasdik ve tevsih olunmak için taraf-ı hümayunumuza arz olunsun...", *Düstur*, 7.

19 "...işbu kavanin-i şer'iyeye mücerred din ve devlet ve mülk ve milleti ihya için vad olunacak olduğundan...", *Düstur*, 7.

20 "...hilafına hareket vuku bulmayacağına ahd ve misak olunup ... ona göre ulema ve vüzeradan velhasıl her kim olur ise olsun kavanin-i şer'iyeye muhalif hareket idenlerin kabahat-i sabitelerine göre tedibat-ı layıklarının...", *Düstur*, 7.

21 Örneğin Mardin'e göre Tanzimat Fermanı kurumsal bağlamda laikleş(tir)menin başarılı olduğu tarihtir. Bkz. Mehmet Anık, "Türkiye'de Sekülerizm Tartışmalarında İki Eksen: Şerif Mardin ve İsmail Kara", *Umran Dergisi* (Mayıs 2013), 225, 17.

kanunlaşmış olur.²² Meclis-i Vala şer'î, kanuni, mülki, dâhilî ve haricî nitelikli, her türlü nazik ve mühim meselede karar sürecinin merkezî kurumudur.²³ Meseleleri şer'î ve akli esaslara göre inceleyecek, adalet ve hakkaniyete uygun olmaları koşuluyla onaylayacaktır.²⁴ Kurulum amacı bir belgede "...kâffe-i mesâlih-i seniyyenin merkez ve mevridi olduğundan devlet-i aliyye ve millet-i celîle-i İslâmiye'nin hüsn-i idâre-i maslahat-ı seniyye ve belki istihsâl-i esbâb-ı ihyâ'iyesine dâ'ir mevâdd-ı vâkı'a ve nâfi'anın müzâkeresi..." sözleriyle açıklanır. Yani Meclis-i Vala, devletin ve Müslüman milletin iyi idaresi, özellikle ihyası ve kalkınması için gereken her türlü iş ve probleme dair müzakereler yürütecektir.²⁵ Müzakere usulü hakkında "...muktezayı şiar-ı hürriyet-i islamiyye ve serbestiyet-i lisanîye üzere hukuk-u mefrûza-i insaniyye tatbikan ve hak ve adle tevfikân tezekkür ve mütalaa olunup..." ve "...kemal-i serbestiyet ve bîtaraflık ile..." denilmektedir. Üyeler görüşlerini birbirlerinden çekinmeksizin dile getirecek, oy haklarını serbestçe kullanacak, fakat kararlarında hak ve adaletten ayrılmayacaklardır.²⁶

Meclis-i Vala Tanzimat'ın hemen öncesinde, kuruluşunun resmen ilan edildiği 1254 yılında, yalnızca bir reis ve beş üyeden oluşmaktadır. Bu aşamada eski Serasker Hüsrev Paşa başkanlıkla, *sudur-i kiramdan* Emin Beyzade Abdülkadir Efendi, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Ziver Efendi, eski Defter-i Hakani Emîni Said Muhib Efendi, eski İhtisap Nazırı Emin Faik Efendi ve Duhan Gümrüğü Emîni Mustafa Kani Bey üyelikle görevlendirilmiştir.²⁷ Abdülkadir Efendi'nin Meclis-i Vala Müftüsü sıfatıyla görevini yürüttüğü bilinmektedir. Meclis-i Vala ve Meclis-i Meşverette üst düzey (*sudur-i izam*) ulemanın bulundurulması hakkında açıkça "...mesâlih-i devlet-i aliyye ve mehâmm-ı saltanat-ı seniyyenin usûl-i şerî'at-ı mutahharaya tatbikan icrâsı..." denilmektedir. Bu iki meclisteki ulema varlığı ilgili belgede doğrudan idari meselelere dair her türlü konunun mümkün olduğunca şer'î şerif usulüne uygun yürütülmesiyle ilişkilendirilmektedir. Aynı amaçla Şeyhülislam'ın Bab-ı Alide toplanacak Meclis-i Meşveretlere, Meclis-i Vala Müftüsü Abdülkadir Efendi'nin Bab-ı Ali'deki Meclis-i Vala toplantılarına iştirak etmesi istenmekte, meşveret meclislerinin gerektiğinde Fetvapenahide toplanabileceği

22 Bkz. Seyitdanhoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ*, 103.

23 Bkz. "...bundan böyle *saltanat-ı seniyyenin şer'î ve kanuni ve mülki ve dahili ve harici el-hasil kaffe-i umur-i vakia-i mühimme ve mesalih-i cariyeh-i nazikesi tetkikat-ı mukteziyye ve mülâhazat-ı icabiye ile beyne'l-vükela tesis olunmuş olan meclis-i ahkâm-ı adliyyede...*", *Takvim-i Vekayi*, No: 195, 1256.

24 Sultan'ın Meclis-i Vala'dan beklentilerini açıklayan Hatt-ı Hümayun'da "...*vad' ve tesisi lazım gelen nizamat-ı dahiliyye ve usul-i idare-i mülkiyenin kuvveden füle isali sizlerin uhde-i ihtimamınıza havale olunmuştur. Doğrusu şu meclis-i valamızın usul-i nizamiyesi tecdid olduğundan beri her bir maslahat kemal-i serbestiyet ve bîtaraflık ile söylenilerek ve mevadd-ı vakıanın mesail-i şer'îyye ve suver-i aklıyyesi gözetilerek karar verilen şeyler adalet ve hakkaniyete muvafik olmakla hasil olmakta olan hoşnud-i hümayunumu mezid-i memnuniyet ile beyan ederim... bu tanzimat-ı hayriyye tefferu eden daha pek çok mesalih olmakla onların dahi telahuk-ı eñkar-ı amika ve mülâhazat-ı dakika ile tesviye ve tanzim olunmasını sizlerin uhde-i sadakat ve himmetinize havale eyledim ... işte nuhbe-i amalim şer'an ve aklen menfur olan taaddiyatın külliyyen ref'îyle mecmuu-u tebaamızın refah ve rahati ve mülk ve devletimizin istihsal-i mamuriyet ve mikneti olup ...*" denilir. Bkz. *Takvim-i Vekayi*, No: 195, 1256.

25 BOA, İ. DUÛT, 192/2_1_1 (29 Z 1255).

26 Bkz. *Takvim-i Vekayi*, No: 195, 1256.

27 "Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye ve Dar-ı Şuray-ı Bâb-ı Âli Namlarıyla İki Meclisin Teşkilî Hakkında İrade-i Seniyyeyi Mutazammın Tebliğ-i Resmî", *Külliyyat-ı Kavanin*, 4144, Seyitdanhoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ*, 81.

belirtilmektedir.²⁸ Birkaç ay sonra Meclis-i Valada ulemadan yalnızca Abdülkadir Efendi'nin bulunmasının yeterli olmadığı anlaşılmış, yapılacak kanunların (kavanin-i şer'iyeye) dikkatlice düşünülüp müzakere edilebilmesi için, ulema üye sayısının artırılması kararı alınmıştır. Kısa süre içinde üst düzey ulemadan (sudur-i izam) Melekpaşazade Kadri Bey, İsmetbeyzade Arif Hikmet Bey ve Vakanüvis Esat Efendiler üyeliğe görevlendirilmiştir.²⁹ Sudur-i izam ulema İstanbul Kadılığı, Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği görevlerini fiilen icra eden mansıb sahipleriyle, bu görevlerin unvan hakkını elde edip henüz görev beklemekte olan payelilerden oluşmaktadır.³⁰ Yurdakul'a göre Tanzimat Dönemi'nde bu üç görevin toplam kadrosu 40 civarındadır, Tanzimat meclislerinde genellikle bu dar kadro içinden görevlendirme yapılmaktadır.³¹ On dört üyeden müteşekkil Meclis-i Valaya şer'î ahkâmı bilen, yüksek dereceli ulemanın bu denli bir oranla katılımının sağlanması, kanunlaştırma faaliyetleri açısından ulemanın önem ve desteğinin yadsınmaz olduğunu göstermektedir.³² Şer'î ve akli denetimin Meclis-i Valadan sonraki durağı Meclis-i Umumidir (Meclis-i Meşveret). Bu meclise diğer bürokratlarla birlikte Meclis-i Vala müftüsü ile şeyhülislam katılmaktadır. Tanzimat döneminde şeyhülislam Meclis-i Umumide sadrazam ve seraskerle birlikte karar mekanizmasına katılan en etkin üç üyeden biridir.³³ Fakat bu etkinlik şeyhülislamın Meclis-i Umumideki oylamalara katılması ve gerektiğinde görüş beyan edebilmesi hakkından ibarettir. Şeyhülislam ve müftünün Meclis-i Umumiye katılabilmeleri için "...bundan böyle vuku' bulacak mesâlih-i seniyyenin bi avnihi te'âlâ haml-i metn-i şer'at-ı mutahharaya tevfikân rü'yet ve ikmâlî hususuna kemâl-i i'tinâ ve dikkat olunacağı..." ifadeleriyle Sultan onayı istenmiş (arz tezkiresi), neticede her türlü mesele "...hiyel-i metn-i şer'at-ı mutahharaya tevfikân rü'yet ve ikmâl..." edilecektir.³⁴ Yani Meclis-i Umumide karara bağlanacak meseleler, şeyhülislam ve müftünün katılımı sayesinde, şeriata (şariat-ı mutahhara) uygunluk yönünden daha özenli ve dikkatli değerlendirilebilecektir. Yine de bu yetki mutlak değildir, şer'î uyumsuzluk sorunu nedeniyle şeyhülislamın onaylamadığı bir tasarı hakkında meclisin onay kararı alamayacağı sonucuna varılmamalıdır. Meclis-i Vala ve diğer istişare meclislerinin (meclis-i meşveret) karar alma usullerini düzenleyen iki

28 Bkz. "...bâb-ı âli'de akd olunacak mecâlis-i meşveret'de zât-ı vâlâ-yı semihânelerinin bulunmaları ve meclis-i ahkâmî'l-adliye müftüsü faziletli Abdülkadir Beyefendi hazretlerinin beher gün Bâb-ı Âli'ye uğramaları ve bazı defa dahi Meclis-i Meşveret'in Bâb-ı Fetvâpenâhlerinde olması...", BOA, C. DH 136/6781_1_1 (29 Z 1255).

29 BOA, İ. DH 5/197_1 (18 N 1255). Ayrıca bkz. "Meclis-i Ahkâm-ı Adliyenin Aza Ve Reisi Sıfatıyla Hazır Bulunacak Zevat Hakkında İrade-i Seniyyeyi Mutazammın Tebliğ-i Resmî", *Külliyat-ı Kavanin*, 4212.

30 İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)* (İstanbul: İletişim, 2008), 95. İstanbul kadılığı en üst dereceli *mevleviyet* olup, genellikle Mekke, Bursa ve Edirne kadılığı mansıbı veya payesini alanlara verilmektedir. İstanbul kadılığı mansıblıları veya payelileri Anadolu Kazaskerliği mansıbı veya payesi olabilir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984), 134. Anadolu kazaskeri mansıblıları veya payelileri arasından Rumeli Kazaskerleri görevlendirilir. Şeyhülislamlar, genellikle Rumeli Kazaskerliği yapmış sudur-i izam arasından atanmaktadır. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, 152; Yurdakul, *Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatı'nda Reform*, 96.

31 Yurdakul, *Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatı'nda Reform*, 102.

32 Bkz. BOA, İ. DUİT 192/3_1_1 (29 Z 1255).

33 Seyitdanhoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ*, 69, Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)* (İstanbul: Eren, 1993), 182, 186.

34 Bkz. BOA, HAT. 1620/71_1_1 (25 R 1255).

nizamname metninde şeyhülislama veya Meclis-i Vala müftüsüne herhangi bir atıf yapılmadığı gibi şer'î denetimden de bahis yoktur. Sözünu ettiğimiz şer'î denetim yalnızca *ulema* üyelerin meclislerdeki müzakerelere katılma ve oy hakları ile sınırlıdır. Her iki metinde meclislerin müzakere ve karar alma mekanizmaları birbirinin aynıdır. Kararlar oy birliği (ittihad-ı ârâ) veya oy çokluğu (ekseriyet-i ârâ) ile alınır, ardından mazbataları düzenlenir. Bu husus nizamname metninde şöyle açıklanır:

...mecâlis-i meşverette müzâkere olunup karar verilecek madde azây-ı meclis-i şurânın ya ittîfak ve ittihadlarıyla karargâr olur veyahut bazılarının reylerinde ihtilaf görünüp ittihad ile karar verilen keyfiyet hakkında bir şey denilmeğe hacet olmadığı misillü bazılarının ihtilafı vukuunda yekdiğeri iknâ ve iskât vadisinde sözler irâde olunmak mebâhisâtın kavâid-i asliyesinden olup fakat her türlü kelimât-ı mülzime ve delâil-i kaviyye serdolunup da mesela azâdan bir zatın yahut bir fırka-i muhtelifenin yine iskât ve iknâ'ı hasıl olamadığı yani ittihad-ı arâ mümkün görünmediği hâlde ... bila mücib sözün uzatılması izâ-i vakt ve tehir-i maslahatı dahi mücib olacağından tarafeyn-i muârizeynin es'ile-i vâkıası ve irâde-i iknâiyesi nihayet bulduğu anda derhâl ekseriyet-i ârâya mürâcaat olunması umur-i tabiiyeden ve meclisin kavâid-i mevzuası iktizasından olmakla bundan böyle bu hususa kemâliyle riayet oluna... ihtilaf-ı ârâ vukuunda ekseriyet-i meclise müracaatla hangi tarafa ekseriyet-i adide bulunur ise ona göre mazbatası yapıpıp maslahat reyine muvafık olan zatlar tarafından mühürülenip diğerleri mecbur olmaya...³⁵

Yukarıdaki pasajda, meclis üyelerinin birbirlerine ayrıcalık veya üstünlüklerinin olmadığı, müzakere esnasında çekinmeden görüş beyan etme, soru sorma hakları olduğu gibi makul ölçüde diğerlerini ikna çabası içine de girebilecekleri, bütün delil ve görüşler usulüyle dile getirildikten sonra özgürce (kemal-i serbestiyet) oy hakkını kullanabilecekleri ve oy çokluğu sağlanan görüşün meclis kararı olarak geçerlik kazanarak mazbatasının yazılacağı belirtilir. Meclislerin kararları kati değildir, halife makamındaki sultan tarafından (irade-i seniyye) onanmaları hâlinde bağlayıcı hâle gelirler. Meclis kararı ortaya çıktıktan sonra kararın lehine veya aleyhine oy kullanan hiçbir meclis üyesinin meclis dışında konuşmaması, iradeye itiraz etmemesi gerekir.³⁶ Meclis kararlarını korumaya alan bu tedbirler, bürokratların reformlara karşı ortaya çıkabilecek herhangi bir muhalefeti körüklemelerini engellemeyi amaçlar. Kanun yapımından sorumlu meclislerin, karar usulü açısından, nispeten *laik/seküler* bir görünümü olduğu düşünülebilir. Herhangi bir meselede ulemeden üyenin muhalefetine rağmen diğer üyelerin verdikleri muvafakat oylarıyla karar almak mümkündür. Bu da zaman zaman *şer'î şerif* ile

35 “Meclis-i Valay-ı Ahkâm-ı Adliyyede Müzakeratın Suver-i İcrası Hakkında Nizamname” (2 Şevval 1266), *Külliyat-ı Kavanin*, 4770; “Mecâlis-i Meşveret'te Müzakeratın Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat” (5 Zilkade 1266), *Külliyat-ı Kavanin*, 2529.

36 “...fakat yapılan mazbatalar beyan-ı hükm-ü kat'î suretinde olmayıp nihayeti istizanı müş'ir olduğundan farazan maslahat meclis-i vükelada veya meclis-i umumi'de âhar renye girdiği veyahut irade-i seniyyesi başka surette sudür ettiği takdirde reyim kabul olunmadı yollu kimsenin itiraza dahi hakkı olmaya... müzakeresi lazım olan maslahatın nik ve bedi hakkında mütebadir-ü hatır olan tedabir ve ârâ her ne ise esnay-ı müzakeratta bila ketm ifade olunup haric-i ez meclis o maslahatın aleyhine muterizâne söz söylenmeye...”, “Mecâlis-i Meşverette Müzakeratın Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat” (5 ZA 1266), *Külliyat-ı Kavanin*, 2529.

bağdaşmayan kanun veya düzenleme yapılmasının sistem açısından mümkün olduğu anlamına gelir. Yine de yürürlük prosedürünün her iki aşamasında *ulema* üyelerin ısrarla bulundurulması anlamlıdır, kanuni düzenlemeler şer‘i uygunluk açısından *ulema* üyelerin meclislerdeki varlıkları aracılığıyla denetlenmiştir. Görüldüğü gibi Tanzimat Fermanı’nın şer‘i kavram ve gerekçelerle örüntülü üslubu Meclis-i Vala ve yürürlük prosedürüne ilişkin belgelerde aynen devam ettirilmiştir. Bu dili yalnızca *ulema* muhalefetine dizginlemeye dönük yüzeysel bir tedbir olarak yorumlamak oldukça zordur.

2. Ticaret Kanunu’nun Meşruiyet Zemini

2.1. Müstakil Ticaret Hukuku İhtiyacının Arka Planı

Osmanlı ticaretinde Avrupa devletleri ile onların himayesine giren Hristiyan tebaanın suistimal ettiği imtiyazlar ve neticede ortaya çıkan ekonomik tahribat döneme ait pek çok eserde vurgulanır.³⁷ Bu konuda Osmanlı arşivindeki bir belge oldukça net bir tasvir yapar. Beylikçi Muhib Efendi’nin kaleme aldığı, layiha niteliğindeki belgede bu problem için önerilen çözüm yolu aynen onaylanır ve uygulanması emri verilir:³⁸

...bu makûle Avrupa ticaretine hâhişger olan tüccar sefine ashabının emr-i ticaretleri şerâit ve nizamını hâvi diüvel-i nasara elçilerine ve tercümanlarına ilticaya mecburiyetleri kalmayıb ve hileye sülûka hacet hissetmeyeceğine binâen emtia ve eşyalarını açıktan açığa gümrüklere isal ve berren ve bahren ticaretlerine vüs ‘at gelüb avn u inâyet-i Bâri ile gümrükler irâdına küllî tezâyüd geleceği...

Muhib Efendi, gayrimüslim Osmanlıları Avrupalılarla ticaret yaparken onların himayesine sığınma zorunluluğundan kurtaracak, mal ve eşyalarının gümrüklerden serbestçe geçirmelerini sağlayacak ve bu sayede devletin gümrük gelirlerinin artmasına vesile olacak yeni bir ticari düzen (nizam) oluşturmayı tavsiye eder. Devlet yabancılara sığınarak elde ettikleri ekonomik imtiyazları onlara bizzat vermelidir. Bu esnada yabancı tüccarlara verilen imtiyazlara dokunmak yersizdir.³⁹ Önerisine uygun olarak yabancı tüccarlara verilen imtiyazların aynısı, resmî belgelerle (berat), Avrupa tüccarlığı adı altında, gayrimüslim Osmanlılara verilir.⁴⁰ Bir süre

37 Bkz. Halil Cemaleddin ve Hırand Asadur, *Ecânibin Memalik-i Osmaniye’de Haiz Oldukları İmtiyazat-ı Adliye* (Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1331); Mehdi Faraşerli, *İmtiyazat-ı Ecnebiyyenin Tatbikat-ı Hazırası* (Samsun: Matbaa-i Cemil, 1325).

38 “Tüccarın arasında nümûde eden fesadın hitâmını mübeyyin Beylikci-i Rikâb-ı Hümâyün Muhib Efendi kullarının kaleme aldığı takriridir ... işbu nizam ve şerait fîmâ ba ‘d düsturu ‘l-amel tutularak muktezası icra ve hilafından tehaşî ve ittika olunmak...”, BOA, HAT 1500/7 (29 12 1222).

39 BOA, HAT 1500/7 (29 12 1222).

40 “...berren ve bahren Avrupa ve Acem ve Hindistan ticaretiyle me ‘lûf olan ve bundan böyle izhâr-ı hâhiş ve arzu eden Devlet-i Aliyyem reâyâsi ticaretlerinin taht-ı rabt ve nizâma idhalleri hususuna irâde-i seniyyem ta ‘alluk eylediği cihetden müste ‘men tercümanları ve hizmetkârlarının nâil oldukları imtiyaz ve emniyet ve müsaade ve himayet tamamen bunların haklarında bilâ-istisnâ icra kılınması...”, BOA, C. İKTS 36/1781 (H 29 3 1247). Avrupa tüccarlığı beratları ve hukuki içeriği için bkz. Said Salih Kaymakçı, *The Sultan’s Entrepreneurs, The Entrepreneurs’ Sultan: Beratlı Avrupa Tüccarı And Institutional Change In The Nineteenth Century Ottoman Empire (1835-1868)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

sonra Müslüman taliplerine de aynı beratların verilmesine ihtiyaç duyulur,⁴¹ "... beratlı Avrupa tüccarlarının ve fermanlı hizmetkarlarının nail oldukları imtiyaz ve emniyet ve müsaade ve riayet bunların haklarında dahi bi'la istisna ve mea-ziyade..." denilerek, Müslümanlar mevcut ticari düzene dahil edilir. Bu anlamda Avrupa ve Hayriye tüccarlarının imtiyaz ve hakları eşitlenir.⁴² Bu uygulama ile o zamana değin büyük ölçüde yabancı, kısmen Hristiyan tüccarların elinde toplanan ticari kazançtan Müslümanların pay almaları istenmiş, zamanla devletin ve Müslüman tebaanın lehine işleyen ticari bir ortam oluşması hedeflenmiştir.⁴³ Ergin, Müslüman tacirlere verilen en eski imtiyaz belgesinin (berat) büyük olasılıkla H. 1225 [M. 1810]'e ait olduğunu belirtir.⁴⁴ Fakat Hayriye Tüccarlarının bu tarihten yaklaşık 10-15 sene sonra Osmanlı ticaretinde aktif rol oynayabildikleri kabul edilir.⁴⁵ Avrupa ve Hayriye tüccarlarına ilişkin prosedürel işlemler "Divan-ı Hümayun Beylikçi Kalemî" tarafından icra edilmekte,⁴⁶ beratları İstanbul Mahkemesi siciline kayıt edilmekte,⁴⁷ yabancı tacirlerle olan davaları gümrüklerde gümrük emini huzurunda görülmektedir.⁴⁸ Osmanlı tüccarların idari işlemleri son derece dağınık vaziyettedir. Ticaret Nezaretinin görev alanına ilişkin resmî bir belgede (H. 1255) bu dağınıklığın ortaya çıkardığı sorunlar detaylı olarak açıklanmakta,⁴⁹ "... düvel-i âharda vükelâ-yı devletden ma'dûd mahsus ve müstakil birer ticâret nâzırı olarak bunlar kendi devletlerinin tüccar ve esnafına ve onların hıref ve sanayilerine müte'allık..." denilerek, Avrupa devletlerinde

41 Müslümanlara verilen resmî bir imtiyaz (berat) belgesinde bu durum şöyle izah edilmiştir: "... berren ve bahren Avrupa ve Acem ve Hindistan ticaretiyle me'lûf olan ve silk-i tüccara insilâk hevâhiş ve arzusunda bulunan ehl-i islam tüccarının serbestiyet-i ticaretlerini müstelzim olur bazı hâlâtın ... enva-ı fevaid ve menafîi mucib olacağı mukaddema nezd-i saltanat-ı seniyyemde tasavvur ve hüsn-ü mütalaa ile tüccar-ı merkume hakkında ba irade-i seniyye-i şahane tesis olunan nizam iktizasınca...". Bkz. Hayriye Tüccarının İmtiyazına Dair Tecdit Edilen Berat-ı Âli, *Külliyat-ı Kavanin*, 4788. Söz konusu imtiyaz belgesi (berat), 1247 yılı Muharrem'inin sonunda Beyrutlu Said Derviş isimli bir tüccara verilen beratın ticaret nezaretince yenilenmesi münasebetiyle verilmiştir. Üzerinde tarih yoktur. Ancak ticaret nezaretinden söz edildiğine göre Ticaret Nezaretinin kurumsallaşmasını tamamladığı bir dönemde verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Beratların yaklaşık 10 yılda bir yenilendiği bilinmektedir. Nitekim aynı beratı eserinde neşreden Ergin, 1257 yılına ait olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediye* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1922/1338), 1/680.

42 *Külliyat-ı Kavanin*, 4788; Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, 681; Erdoğan Keleş, "Hayriye Tüccarı Elhac Mehmed Ağa'nın Terekesi", *Belgeler*, 32/36 (Ocak 2011), 72.

43 Bkz. Şennur Şenel, *Osmanlılarda Ticaret Ve Hayriye Tüccarı* (Ankara: Ankara Ticaret Odası, 1995), 37; Mübahat S. Kütükoğlu, "Hayriye Tüccarı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/64.

44 Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, 680.

45 Şenel, *Osmanlılarda Ticaret Ve Hayriye Tüccarı*, 38.

46 BOA, HAT 1440/59175; Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, 680; Şenel, *Osmanlılarda Ticaret Ve Hayriye Tüccarı*, 39.

47 Şenel, *Osmanlılarda Ticaret Ve Hayriye Tüccarı*, 42.

48 BOA, HAT 1440/59175

49 "... eğerçi işbu ticaretin hâvi olduğu esnaf ve ecnâsın ekserisi devlet-i aliyyede dahi mevcut ve her biri birer güne usûl ve nizâma merbût ise de umûr-i nezâretleri bu surette yani idâre-i vâhîde tahtunda olmayarak müte'addid me'mûrlara müfvevze olduğuna ve bu cihetle tehâlif-i edâ vuku'yla pazar-ı ticaret layıkıyla kesb-i revac ve cem'iyyet edemediğine mebnî millet-i beyzâ-yı İslâmiye ve re'âyâ-yı memâlik-i saltanat-ı seniyye yakın vakitlere kadar menâfi-i ticâretten halvü'l-mizân olacak derecede müteleziz olamamış ve bundan dolayı her bir şeyde inkûtâ'-ı râğbet-i nâs vâki' olarak hıref ve sanayi dahi ilerleyememiş olduğundan..." , BOA, HAT 1440/59175.

olduğu gibi, tüccarların her türlü işlemlerini icra ve denetimden sorumlu bir nezarete ihtiyaç duyulduğu vurgulanmaktadır.⁵⁰ Kurulacak nezarete kimin tayin edileceği meselesi gündeme gelmiş, Halil Rifat Paşa görevlendirilmiştir.⁵¹ 9 RA Sene 1255/23 Mayıs 1839 tarihli bir irade-i seniyyeyle Ticaret Nezareti kurumsal kimliğine kavuşmuştur. Bu aşamada Nezaretin görev alanı hâlâ netleştirilemediği için olsa gerektir ki, Avrupa'daki ticaret bakanlığı örneklerinin idari mevzuatlarını oluşturan metinler tercüme ettirilmiştir. Nezaretin ihtiyaç duyduğu idari mevzuat, tercüme edilen bu metinlerden seçilecek, devletin özel şartlarına uyarlanacak, bir layiha formatında sultan onayına sunulduktan sonra iradesi alınarak yürürlüğe girecektir. Bu prosedürel yöntemin uygulanabilmesi için sultanın onayı (irade) alınmıştır.⁵²

...işbu nezâretin düvel-i âhârda vâki' ve câri olduğu vechile zîr-i idâresinde bulunan kâffe-i usûl ve nizamâtıdan saltanat-ı seniyyenin meslek-i meşrû'una mutâbık ve kavânin-i mülkiyesine muvâfık olan ve ahâli-i memâlik-i şâhânenin hayr u nef'ini müstelzim görünen hususât meclis-i umûr-ı nâfi'ada bi'l-mütâla'a arz ve istizân ve nezd-i âlide dahi tensib ve istihsâb olundukca zîr-i nezâret-i müşârunileyhâya zam ve ilhâk olunması dahi caiz olur...⁵³

Nezaret zamanla yeni mevzuat metinlerine ihtiyaç duyacaktır. Bu metinlerin hangi prosedürel yöntemle yürürlüğe gireceği meselesi, Nezaretin kuruluşu esnasında çözümlenmiştir. Yukarıdaki pasaj bu metinler için aynı prosedürün geçerli olacağını ifade etmektedir. Öncelikle Avrupa devletlerindeki örnekler değerlendirilecek, fakat seçilen mevzuatın hiçbiri sırf *tercüme* yöntemiyle yürürlüğe girmeyecektir. Metinler devletin özel şartlarına uygun, diğer kanun ve kaidelere uyumlu, halkın menfaatlerini gözetecek bir hüviyete bürünmelidir. Bu amaçla çalışacak uyarılma prosedürünün ilk halkası Ticaret Nezareti nezdinde faaliyet gösteren Meclis-i Nafiadır. Bu meclisin hazırladığı taslak metinler, Meclis-i Valada tartışılacak, ardından irade-i seniyye için sultana arz edilecektir. İradeleri alındıktan sonra tasarı metinler, Ticaret Nezaretinin kurumsal mevzuatına eklenmiş olacak, böylece Ticaret Nezareti *uyarılma* bir kurum olarak faaliyet gösterecektir. Yaklaşık on yıl sonra aynı prosedürel yöntemle *Ticaret Kanunnamesi* yasalaşacaktır.⁵⁴

Ticaret Nezareti kurumsal varlığını istikrarlı olarak sürdürememiştir. Kurulumundan aylar sonra ilga edilmiş,⁵⁵ birkaç yıllık aradan sonra yeniden kurulmuştur. Ticaret Nezareti'nin

50 BOA, HAT 1440/59175

51 BOA, HAT 1620/4; İ. DH. 34/1615

52 "...Avrupa devletlerinde işbu ticaret nezaretinin zîr-i idaresinde bulunan mevad ve keyfiyâtı şâmil nizamnâmelerinden ihrâc ve tercüme ettirilmiş olan pusula medâinden müstefâd olacağı vechile nezâret-i merkûmeye hayli mesâlih teferru' edeceğinden bunların usûl-i mehâsin-şümûl-i saltanat-ı seniyyeye tatbikan evvel emirde hüsn-i suret ve nizama rabt ve tesisıyla müşârunileyh hazretlerinin te'sis-i memuriyetleri lazımeden görünmüş olmak hasebiyle muvâfık-ı irâde-i seniyye buyurulur ise tercüme-i mezkûre beyne'l-vükelâ meclise konulup icab ve iktizâsı bi'l-mütâlaa münâsib olanları esas nizam ve müşârunileyh hazretlerine daire-i memuriyet addolunacak vechile bir layiha terkim ve hâkipâ-yı âliye arz ve takdim ile istizân olunması...", BOA, HAT 1620/15 (9 RA 1255).

53 BOA, HAT 1440/59175 (29 Z. 1255/8.3.1840).

54 BOA, HAT 1440/59175 (29 Z. 1255/8.3.1840).

55 BOA, İ. MSM. 23/597 (28 L 1257).

kurumsal çerçevesi için bu kez doğrudan *Fransa* modeli seçilmiştir.⁵⁶ Nezaretin yalnızca Avrupa ve Hayriye tüccarlarının idari işlemlerinden sorumlu, âtil bir kurum olarak çalışmasından şikâyet edilerek,⁵⁷ yeni yatırımlar planlama, iktisadi refaha ve ticari zenginleşmeye ulaştıracak çözümler üretme sorumluluğu eklenir.⁵⁸ Bu sorumluluğun hayata geçirilebilmesi için, öncelikle *Ziraat Meclisi* yeni Ticaret Nezareti bünyesine taşınır. Meclis-i Vala meseleyi etraflıca müzakere etmiştir. Konuya ilişkin mazbatadan, Ziraat meclisinin görevi, müzakere yöntemi ve karar usulü hakkında önemli detaylara ulaşılabilmektedir. Meclis-i Ziraatin görevi, Fransa Ticaret Bakanlığının görev alanını açıklayan tercüme bir belgeden (*müzekkire*) hareketle, Nezaretin sorumluluğunda olan ekonomik amaçları hayata geçirmek için planlamalar yapmak ve öneriler geliştirmek olarak tayin edilir. Başka bir ifadeyle Nezaretin sorumluluk alanına giren ticari reformlar, öncelikle Meclis-i Ziraatte müzakere edilecek, öncelikli olanlar derhâl karara bağlanarak Meclis-i Valaya havale edilecek, zamana ihtiyaç duyanları tüm yönleriyle tartışılarak sonuçlandırılacaktır.⁵⁹ Ticaret Nezaretinin yüzü kurulumundan itibaren Batıya dönüktür, mevzuat alt yapısı Avrupa devletleri, özellikle Fransa'dan *uyarlanarak* temin edilmiştir. Meclis-i Ziraatin fonksiyonu Fransa Ticaret Bakanlığındaki uygulamaların hangilerine ihtiyaç duyulduğu hakkında karara varmaktır. Meclis-i Ziraatin görev alanı önce Meclis-i Vala, ardından Meclis-i Umumide tartışılmıştır. Konuya ilişkin Meclis-i Vala mazbatasının altında Mehmed Rifat, Seyyid Mehmet Said, Hüsnü, Seyyid Mehmed Nail ve Meclis-i Vala Müftüsü Abdülkadir Efendi'nin mühürleri yer alır. Abdülkadir Efendi sudur-i izamandır.⁶⁰ Şeyhülislamın Meclis-i Umumide Meclis-i Ziraat hakkında ne yönde oy verdiğini net olarak bilemiyoruz, fakat arz tezkirelerinde oy birliği veya çokluğu gibi hususların genellikle detaylıca aktarıldığını dikkate aldığımızda, şeyhülislamın Ticaret Nezareti veya Meclis-i Ziraatın Batı modeli ile çalışmalarına dair bir meşruyet engeli öne sürmediği kabul edilebilir.⁶¹

2.2. Ticaret Kanunu'nun Yasalaşma Prosedürü ve Ulema

Kanunname M. 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu'nu kaynak edinmiştir, bu yüzden literatürde genellikle *iktibas* veya *resepsiyon* örneği olarak kabul edilir. Resepsiyonla başka bir topluma ait hukuk ürünleri yerli hukuka dâhil edilmektedir, Türkçede genellikle *iktibas*

56 "...beyne'd-düvel mü'esses olan Ticaret Nezâreti lafzının dâl olduğu me'âni ise bu kere Fransa lisanından tercüme editirilerek leffen takdim-i hâkîpâ-yı me'âlî ihtivâ-yı asafâneleri kılınan müzekkirede muharrer mevâdd-ı nâfiâyı hâvi bulunduğundan..." BOA, İ. MSM. 23/600_3 (2 ZA 1261/2 Kasım 1845).

57 "...Ticaret Nezâreti'nin şimdilik bundan başka bir işi olmayıp bu defa dahi sâye-i makderet-vâye-i hazret-i mülûkânede tahsis buyurulan ticarethaneeye naklolunmuş olmasıyla mesâlih-i mütenevvi'a-i ticaretin mehmâ emken tevsi'i vesâ'il-i hasenesinin istihsâlî lazımeden ve muhassenât-ı mülkiyeden ma'dûd idüğünden..." BOA, İ. MSM. 23/600_2.

58 "...i'mâr-ı mülk ve ra'îyyet ve tevsi'-i menâfi'-i ticareti müstelzim..." BOA, İ. MSM. 23/600_2.

59 "...mevâdd-ı mezkûreden mümkünî'l-icra olanların hemen şimdiden suver-i icra'iyeleri tezekkür olunmak ve icrası müte'assir olan mevâddın dahi bi mennihî te'âlâ vakt-i merhûnunda icab-ı tesviyesine bakılmak üzere arîz ve amîk mütâlaaya mevkûf olduğuna..." BOA, İ. MSM. 23/600_3.

60 BOA, İ. MSM. 23/600_3.

61 Arz tezkiresinde Şeyhülislam'ın tavrı ile alakalı doğrudan bir kayıt yoktur. bkz. BOA, İ. MSM. 23/600_4

kavramıyla anılır. Resepsiyonun tamamen, iktibasın seçerek alma şeklindeki mana farkından söz edilmektedir.⁶² İster seçerek ister tamamen alınmış olsun yerli hukuka aktarımda “*yabancılik unsuru*” hâkimdir.⁶³ Tanzimat’ı konu alan literatürde *iktibas/resepsiyon* olarak tanımlanan hukuk metinleri, bir yandan eksik aktarıldıkları için eleştirilmekte, öbür yandan Avrupa kanunlarını kaynak edindikleri için övülmektedir. Bu anlatıda Tanzimat kanunları sırf tercüme yöntemiyle -eksik, hatalı, hatta şer’i taassubun gölgesinde- kanunlaştırıldıkları için başarılı olamamıştır. Başarısızlığın sebebi *iktibasın* kendisi değil, uygulanma biçimidir. Batıcı paradigma ile örtüşen bu yaklaşımın aksine, ticaret kanununun yasalama prosedürü salt çevirinin gerektirdiğinden çok öte hiyerarşik ve teknik detay içerir.⁶⁴ Ne yazık ki literatürde kanunlaştırma örneklerinin prosedürel süreçleri, metinlerin kendileri kadar ilgi görmemiştir. Buna ilk ve en güçlü örnek Ticaret Kanunnamesi’dir. Ticaret Kanunu’nu *iktibas* veya *resepsiyon* yerine, çevirinin yerleştirilmesi anlamında *uyarlama* kavramı ile tanımlamak daha doğrudur.

2.2.1. Ticaret Kanunnamesi

Bir ticaret kanunu hazırlığından söz eden ilk girişimler 1262/1846’ya rastlamaktadır. İlgili belgelerde, *Ticaret Kanunnamesi* adıyla, bir ticaret kanununun nasıl ve hangi yöntemle, kimler tarafından hazırlanacağına dair planlı bir sürecin tasarlandığı anlaşılır. Öncelikle Fransa Ticaret Kanunu tercüme edilmiş, ardından Ziraat Meclisinde ticaret hukukunun mevcut ihtiyaç ve problemlerini bilen kişilerden oluşan bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon çeviri metnini gereksiz kısımlardan arındıracak (tenkîh), ihtiyaca uygun şekilde düzenleyecek (tesviye) ve mümkün olduğunca devletin özel şartlarına uyumlu (tevfik) hâle getirecektir.⁶⁵ Meclis-i Ziraatin daimi ve geçici üyeleriyle birlikte, Hayriye tüccarı şebbenderi Ebubekir Ağa, Avrupa tüccarı şebbenderi Yusuf Hacı, yabancı tüccar temsilcisi Alyon, sarrafları temsilen Pişmişoğlu Mikail, Tıngıroğlu Ohannes, Hidayetoğlu Artin ve Hüdaverdioğlu Avraham ile çevirmen Dazizade taslak hazırlığına katılır.⁶⁶ Bu çalışmalara Ziraat Meclisinin daimi üyelerinden biri olarak

62 Muhammed Tayyib Kılıç, *İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 10.

63 Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiyede Benimsenmesi (1839-1939)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), 6.

64 Bozkurt, Fransız Ticaret Kanunu’nun Osmanlı hukukuna aynen aktarılamadığını düşünmektedir. Ona göre Osmanlı yetkilileri kanunu muhtasar bir yöntemle, çeviri hatalarıyla ve parça parça aktarmışlardır. Bu da pek çok soruna neden olmuştur. Bu sorunların başında Mecelle ve Ticaret Kanunu arasındaki zıtlıklar gelir. Fakat müellif bu zıtlıklara dair ayrıntılı bir analiz yapmaz. Örneğin Ticaret Kanunu’na tabi şirketlerle, Mecelle’ye tabi şirketlerin aynı anda varlık göstermeleri, ona göre uygulamada pek çok sıkıntıya sebep olmuştur (dualizm). Bkz. Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiyede Benimsenmesi*, 151, 153.

İktibas kanunları çevrilirken şer’-i şerife uyum hassasiyeti gösterilmesi Velidedeoğlu’na göre başarısızlığın gerçek nedenidir. Bkz. Hıfız Veldet Velidedeoğlu, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat I (yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle)* (Ankara: Maarif Vekaleti, 1940), 209.

65 “...memâlik-i mahruse-i hazret-i milûkâne için bir ticaret kanunu vaz’ ve te’sisi zımında mukaddemâ Fransa kanun-ı ticareti tercüme etdirilerek pusula-i melfûfede muharrerü’l-esâmî tüccar ve saire haftada iki gün hazır oldukları hâlde tercüme-i merkûme Meclis-i Ziraat’da tenkih ve tesviye olunarak kaide-i saltanat-ı seniyyeye tevfiikan haylice mevâddi tesviye ve tanzim olunmuş ise de...”, BOA, İ.MSM 23/601 (9 Ş 1262).

66 BOA, İ.MSM 23/601 (9 Ş 1262).

meclis müftüsü de katılmış olmalıdır. Müftü, Ziraat Meclisinde hazırlanan taslakların mümkün olduğunca şer'î esaslara uyumlu bir metin olarak ortaya çıkmasını sağlamakla görevlidir.⁶⁷

Yaklaşık iki yıl süren çalışmaların ardından taslak metin bir mazbata ile birlikte Meclis-i Valaya sunulmuştur. Meclis-i Vala taslağı "ariz ve amik" mütalaa edecektir.⁶⁸ Bu mütalaanın icrası için öncelikle Meclis-i Ziraat ile Meclis-i Vala üyelerinden oluşan özel bir komisyon oluşturulmuş, taslak bir bütün olarak okunduktan sonra madde madde tartışılmıştır. Ardından Ticaret ve Hariciye nazırları ile Ticarethanede görev yapıp, hukuki uygulamanın ihtiyaçlarını bilen uzman nitelikli memurların katılımı sağlamış, yeniden müzakere edilmiştir.⁶⁹ Bu konudaki faaliyetin neticesi Meclis-i Vala mazbatasında şöyle ifade edilir:

...kanunnâme-i mezkûr usûl-i ticârete tatbikan kaleme alınarak cümlesi yolunda olduğu ifâdât-ı müdelleden müstebân olmasıyla bir diyecek olmayıp fakat birinci maddede tüccârdan fevt olanların muhâsebesi görüldükden sonra deyninden fazla zuhur edecek malının vereseşi tarafına teslim olunması sureti gösterilmiş ise de bunların içlerinde verese-i sagîr bulunduğu takdirde şöylece yedlerine teslim kılınmasında mâl-ı mevrûsun telef ve zâyî' olması melhûz olmasına mebnî telefdan vikayesi için terekesi tarafına teslim ettirilmesi münasib olarak şu kadar ki bu fıkrada umûr-ı ticârete müte'allık olmadığı cihetle kanuna derci uymayacağından kanun-ı mezkûrun kenarına şerh verilmesi ve bir fıkrası dahi tüccar ile esnafın tefriki maddesi olarak vakta bunun tefrik ve temyizi lazımeden olduğundan ve ne makule sınıfta bulunanlara tüccar ıtlak olunacağından bundan böyle meclis-i ziraatta bi'l-müzâkere defteri takdim kılınacağı ifade olunmuş idiğinden ol vechile müzakere olunarak badehu icabı icra olunması bi'î-tensib...⁷⁰

Yukarıdaki pasaja göre Meclis-i Vala Kanunname taslağının hâlen Osmanlı piyasalarındaki ticari örf ve uygulamaların hukuki ihtiyaçlarını karşılayacak hükümlerle kaleme alındığını ve amaçlanan maslahatları sağlayacağını tasdik etmekte, metni bir bütün olarak onaylamaktadır. Fakat bunun bir istisnası vardır: vefat eden tüccar mallarının varislerine nasıl taksim edileceğini düzenleyen maddedeki eksiklik. Osmanlı hukukunun geleneksel bir uygulamasına göre, tüccarın varisleri arasında kanunen himayeye muhtaç küçükler (sağır) bulunması durumunda, hisselerinin sağırın kendisine değil, terekesine teslim edilmesi gerekir. Çünkü klasik hukukta, küçüklerin malları şer'î mahkemelerce tespit edilip, adlarına kaydedildikten sonra (tahrir), satışa uygun olanlar nakde dönüştürülür, eytam hesaplarında muamele-i şer'îye yöntemleriyle işletilir, ribhleriyle yetimlerin ihtiyaçları karşılanır, rüşd çağına ulaştıklarında malları teslim edilir.⁷¹ Bu uygulama reform dönemi boyunca -emval-i eytam hesaplarının kurumsal veçhesi

67 Meclis-i Ziraat müftüsünün taslak çalışmalarına katılmasına ilişkin bulgumuz Halep *mevleviyetine* tayin olunan meclis-i ziraat müftüsünün yerine Beşiktaş *naibinin* görevlendirildiğinden söz eden bir belgeye dayanmaktadır. Ziraat Meclisi müftüsü Halep *mevleviyetine* atanmıştır, yerine gelen müftü Beşiktaş *naibidir*. Bkz. BOA, A.MKT. MHM 28/18_1_1 (23 RA 1267).

68 "...bir kere kırâ'et olunduktan sonra çünkü bu madde emr-i ticâretin esas metni olacağı cihetle her bir fıkârâtı kemâl-i tedkik ile mütalaa mevkuûf olmasıyla evvel emirde meclis-i valâ ve zirâat meclisi azâlarından mahsûs komisyon tertibiyle ariz ve amik mütâlaa ve tedkik olunarak...", BOA, İ.MSM 23/609_2 (18 CA 1264).

69 *Meclis-i Vala Mazbatası*, BOA, İ. MSM 23/609_2 (18 CA 1264).

70 BOA, İ. MSM, 23/609_2 (18 CA 1264).

71 Bkz. "Emval-i Eytamın Muhafaza ve Muhasebatına Dair Ferman-ı Âli", *Külliyyat-ı Kavanin*, 4114.

sürekli güncellenmiş olsa da- devam etmiştir. Doğrudan ticaretin kendisini ilgilendiren bir mesele olmadığı için, uygulamanın Kanunname'ye madde olarak dahil Meclis-i Valada uygun bulunmamış, madde kenarına şerh verilmesi yeterli görülmüştür. Aslında bu, Osmanlı hukukunda şer'î bir gelenek olarak daima sürdürülen emval-i eytamın korunmasını amaçlayan hukuki tavrın, Batı'dan uyarılma Ticaret Kanunnamesi'nde bile, aynen sürdürülmesine dönük bir hassasiyettir. Mümkün olduğunca saltanat-ı seniyye şartlarına uygun bir metin elde edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Meclis-i Vala, tüccar ile esnafın nasıl ayırt edileceği, kimlere tüccar deneceği ve dolayısıyla kanun hükümlerinin kimler hakkında geçerli olacağına dair bir maddenin taslakta bulunmadığını tespit etmiş, fakat *tüccar* kavramının muhtevasının ancak dikkatli bir mütalaa faaliyetinin ardından tayin edilmesi gerektiği sonucuna varmış, metni mevcut hâliyle onaylayarak, söz konusu eksiği daha sonra tamamlaması için, Meclis-i Ziraata havale etmiştir.⁷²

Mazbatanın Kanunname'den beklenen maslahatları açıklayan cümleleri, ticaret hukuku uygulamasının pratikteki koşullarını idrak edebilmek için, dikkatle değerlendirilmelidir:

...ticaret kanununun muhassenatı bahsine intikal eyledikte beyana hacet olmadığı üzere şimdiye dek devlet-i âliyye tüccarı beyinde vuku' bulan münazaâ Ticarethanede rü'yet ve tesviye olunmakta ise de devlet-i âliyye tüccarının ekser ahz u itâsı teba'a-i ecnebiye ile olarak bunlar ile bir güne münazaaları zuhurunda çünkü Ticarethanede kanun-ı ticaret olmamasına mebni ecnebi tüccarı Ticarethaneye gelmekten imtina' ile bu makule deavi kaçılıryalarda görülmekte olmakla ekser öte tarafkarlı çıkmakta olduğundan sâye-i mehasin-vâye-i hazret-i şahanede kanun-ı mezkûrun vaz' ve tesisinde ecnebi tüccarı dahi bi'z-zarûre ona muvafakatle kâffe-i mesâlih Ticarethanede görülmekle bu keyfiyetin tebaa-i saltanat-ı seniyye hakkında menfaat-i azimesi müsellemtan olub...

Mazbataya göre Ticaret Kanunu'nun öncelikli gerekçesi tebaa tüccarlarının yargısal menfaatlerini korumaktır. Yerli tüccarlar arası davalar hâlen Ticaret Nezareti bünyesindeki Ticarethanede rüyet edilmelerine rağmen, ecnebilerle olan davaları çoğunlukla *kaçılıryalarda*, yani konsolosluk mahkemelerinde görülmektedir. Gerçekte konsolosluk mahkemeleri kapitülasyonların doğal bir uzantısı olarak, ecnebi tüccarların yalnızca kendi aralarındaki hukuk sorunlarını çözmekle yetkilidir. Ecnebi tacirlerin Devlet-i Âliyye tebaasını ilgilendiren bir ihtilaf durumunda, davasını bu mahkemelere götürme hak ve yetkisi, kapitülasyonlara nazaran yoktur. Bu davalar için doğrudan şer'î mahkemeler yetkilidir.⁷³ Fakat reform döneminin hemen öncesinden itibaren konsolosluk mahkemeleri, gayrimüslim tebaaya verdikleri himaye patentleri yoluyla, gayrimüslim tebaayı şer'î mahkemelerin nüfuz alanından çıkarmış, kendi nüfuz alanlarını şer'î mahkemeler aleyhine, hatta devletin istiklalini tehdit edercesine genişletmeye çalışmıştır. Tüm bu çabanın sebebi elbette ticari piyasalardaki ecnebi hâkimiyetini perçinlemek ve mali-siyasi menfaatlerini artırmaktır.⁷⁴ Devlet-i Âliyye, Batı'yı referans alan bu ticaret hukuku modelini kendine uyarlayarak aslında ecnebilerin hukuk hâkimiyetini hiçe sayan bu tavrı

72 BOA, İ. MSM 23/609_2 (18 CA 1264).

73 Bkz. Cemaleddin ve Asadur, *Ecânibin Memalik-i Osmaniye'de Haiz Oldukları İmtiyazat-ı Adliye*, 70-71.

74 Mahmi patentleri ve hukuki tahribat için bkz. BOA, HAT 1500/7.

engellemeyi amaçlar. Yukarıdaki pasaj bu hakikati özetliyor. Ticaret Kanunu devletin hukuk istiklali sorununu aşmak için gönüllü olarak benimsediği kurtarıcı bir araç olarak tasarlanmıştır. Fakat bu planın faturası çok ağır olmuştur. Ticaret Kanunu ve onu uygulayan mahkemeler açıkça şer'î mahkemelerin istisnası olarak faaliyet göstermek zorunda kalmıştır. Reform dönemi boyunca ecnebler, ihtilaflarının şer'î mahkemelerin doğal yetki alanında çözümlenmesi için ikna edilememişlerdir. Yerli tüccarlar piyasadaki çoğu ticari alışverişi (ahz u ita) ecneblerle yapmak durumundadır, bu olgu ecneblerin her türlü ihtilafları için konsolosluk mahkemelerini dayatmalarıyla birleştiğinde, tebaa tüccarları hukuki himaye ve korumadan yoksun kalmakta, adli süreçlerde genellikle kaybeden taraf olmaktadır. Onların konsolosluk mahkemelerini dayatmak için kullandıkları en dikkat çekici iddia, şer'î mahkemelerin kararlarını onların alışık oldukları kanun metinlerine dayandırmamaları nedeniyle keyfi kararlar almakla itham edilmesidir. Kendilerinin ulaşabildiği, meri bir ticaret kanunu olmadığı için, şer'î mahkemelerin yetki alanından çıkan Ticarethane mahkemelerine gelmeye razı edilememektedirler. Meclis-i Valaya göre, bir ticaret kanunu vazedilmesi hâlinde ecnebi tüccarlar mecburen bu kanuna muvafakat edecek, davalarının Ticarethanede görülmesine engel olamayacaklardır. Şüphesiz bu Devlet-i Âliyye için hukuk istiklalinin korunması demektir, yargısal menfaatlerin devlet eliyle korunmasından Osmanlı tebaanın istifade etmesi beklenmiştir.⁷⁵ Mazbatada Kanunname'nin şer'-i şerif ahkâmına uygunsuz bazı maddelerine rağmen, Meclis-i Valanın tüm üyelerince tasdik edilmesinin ardındaki zaruret durumu şu cümlelerle özetleniyor:

...eğerci zikr olunan kanunnamenin bazı fıkraları ahkâm-ı münif-i şer'-i şerife tefavuk edememiş ise de işbu kanunnamenin hükmü yalnız devlet-i âliyye tüccarı beyinde cari olmayıp ecnebi tüccarı dahi buna muvafakat edeceğinden her tarafta mer'iyü'l-icra olan kanuna tatbik olunması zaruri olduğuna mebni mücerret devlet-i âliyye tüccarının istihsal-i menafi'-i umumiyesi mütalaasıyla kanun-ı mezkûr vaz' ve tesisinin lüzum ve muhassanatı cümle tarafından tasdik kılınmış olmakla...

Ticaret Kanunu'nun her tarafta mevcut koşullar gereği zaten uygulanmakta olan ticari kurallara göre tanzim edilmesi, şer'î ahkâmı uyumsuz maddeler içerse bile, bir zarurettir, çünkü kanun yerli tüccarlarla birlikte yabancılara da uygulanacaktır. Bu en çok tebaa tüccarlarının menfaatinedir (istihsal-i menafi-i umumiye). Bu zaruret Meclis-i Valanın tüm üyelerince geçerli ve öncelikli kabul edildiğinden, oy birliği ile kabul edilmiştir. Dolayısıyla meclis müftüsü ve diğer ulema üyeler Meclis-i Vala kararını benimsemiştir. Kararın şer'î dayanağı *maslahat* (istihsal-i menafi) ve *zarurettir*. Mazabatada taslağın Meclis-i Valanın tüm üyelerince⁷⁶ tasdik edildiğinin belirtilmesi anlamlıdır.⁷⁷

75 BOA, İ. MSM 23/609.

76 Mazbatanın altında yalnızca Meclis-i Vala mührü yer almaktadır. Muhtelif arşiv evrakına nazaran riyaset makamında Halil Rifat Paşa (A. MKT 121/35, H. 12.05.1264), üyelik statüsünde ise Muhsin Efendi (A. MKT 124/61, H. 29.05.1264), Zühdü Efendi (A. MKT 112/83, H. 18.03.1264), eski Maliye Nazırı Saib Paşa (İ. DH 166/8744, H. 25.03.1264), İbrahim Saib Paşa (A. DVN. MHM 5/36, H. 10.04.1264), Edhem Efendi (İ. DH 169/8902, H. 29.04.1264), Arif Efendi (A. MKT 127/38, H. 07.06.1264), Nail Bey (İ. DH 173/9220, H. 15.06.1264) bulunmaktadır.

77 BOA, İ. MSM 23/609_2 (18 CA 1264).

19 Cemaziyelahir 1264/23 Mayıs 1848 Pazar günü toplanan Meclis-i Ali-i Umumide, Kanunname taslağı yeniden müzakere edilmiştir. Arz tezkiresinde Kanunname'nin meşruiyet paradigmasını özetleyen çok önemli ifadeler yer almaktadır. Kanunname, şeriata uyumsuz bazı hükümler içeren muhtevasına rağmen, devletin ve tebaasının içinde bulunduğu olağan dışı koşulların dayattığı mecburiyetlerin sonucu olarak, tebaanın lehine işleyecek kimi maslahatlara ulaşma motivasyonu, zarureten onaylanmıştır. Tezkirenin ilk cümlesinde icra edilmiş tüm reformlarda, adalet ve mülkiyetin temini için nice yasal düzenlemeler yapıldığı, bunlarda daima şer'î ahkâma muvafakat ilkesinden hareket edildiği vurgulanır.⁷⁸ İkinci cümlede devlet, ticari faaliyetler ve servet edinme politikaları hususunda, klasik resmî duruşunu büyük ölçüde terk edeceğini ilan eder. Ticaret Kanunu tebaa tüccarlarını ticaret yapmaya ve servet biriktirmeye teşvik eder, mali işlemleri için imtiyazlı bir hukuki altyapı hazırlar. Genç'in işaret ettiği klasik iktisadi paradigma,⁷⁹ Ticaret Kanunnamesi'nde yerini ticari zenginleşme ve iktisadi gelişmeyi vaat eden müstakil ticaret hukuku tasavvuruna bırakmıştır. İktisadi güç edinimi için ticaretin mutlak önemi idrak edilmiştir, bu yüzden arz tezkiresi ticari gelişme ve ekonomik zenginleşmeyi sağlayacak tedbirler almanın zorunluluğuna atıf yapar. Bu tedbirlerin başında her türlü ticari muameleyi hukuki emniyet altına alacak sağlam kaideler konması gelir, bu da ancak bir ticaret kanunu ile mümkün olur. Ticaret Kanunu'nun yürürlüğü herkesin kabul ettiği önemli işlerden biridir.⁸⁰ Ticaret Kanunu'nun niçin şer'î ahkâm yerine yabancı bir kanuna dayandırıldığı sorusu, tezkirede, tebaa tüccarlarının yabancılarla yapacakları ticari iş ve işlemlerin çokluğuyla cevaplanır.⁸¹

Arz tezkiresinde Meşihatın Ticaret Kanunnamesi'ne bakışını özetleyen önemli bir bölüm yer almaktadır. Arz tezkireleri, Meclis-i Ali-i Umumi toplantılarında alınan kararların sultana arz edilmek üzere, Sadaret makamınca hazırlanan özel biçim ve içeriğe sahip metinlerdir. Sadrazam, serasker ve şeyhülislam, Meclis-i Umuminin en etkin üyeleridir. Şeyhülislam, diğer üyelerden herhangi bir ayrıcalığı olmaksızın müzakerelere ve oylama sürecine katılmaktadır. Meclis-i Vala müftüsü toplantının üyeleri arasındadır. Fakat Meşihatın görüşünü toplantıda şeyhülislam temsil etmektedir. Şeyhülislamın ifadeleri, şer'î mahkemelerden ayrılarak müstakil bir zemine oturan ticaret hukuku uygulamasının, artık şer'î denetime imkân bırakmayacak şekilde, Meşihatın yetki alanından çıktığını açık ediyor. Bu ifadeler ilk bakışta Ticaret Kanunu'nun şeriatıtan

78 "...esas ademü'l-indirâs-ı saltanat-ı seniyye olan şeri'at-ı münnevver-i ahmediye'nin icrâsı ahkâm-ı aliyesiyle beraber te'yid-i usûl-i adliyye ve teshil-i umûr-ı mülkiye zımında nice nizâmât-ı hasenenin vaz'ına muvaffakiyet-i seniyye-i cenâb-ı zıllullâhi pîrâye-i mansûre-i birûz olarak...", BOA, İ.MMS 23/609_3.

79 Klasik dönemde Devlet, iktisadi hayatı narh ve müsadere politikaları gibi servet edinmeyi sınırlandıran uygulamalarla düzenlemiştir. Genç, bu yapıyı provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonizm ilkeleriyle açıklar. Bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötügen, 2014), 43-52.

80 "...emr-i ticâret ise her devlette esas-ı servet ü sâ mân olub bunun esbâb-ı tevsî'ine çalışmak lazımeden olduğu misillü ticaretin dahi esas olan emniyet muâmelâtın bir kâ'ide-i kavîyye tahtuna konulması lazımeden ve bu dahi kanun-ı ticaret ile hâsıl olacağı umur-i müsellemeden bulunduğuna...", BOA, İ.MMS 23/609_3.

81 "...tebaa-i devlet-i âliyyenin ecnebi ile olan münasebat-ı ticaretlerinde böyle bir kâ'ide-i umumiye ittihazı pek lazımlı olduğuna binaen kanunname-i mezkûrın bu veçhile tanzimi mehâsin-i asriye-i hazret-i şahaneye ilâve-i cemile olacak bir madde olmakla...", BOA, İ. MSM, 23/609_3.

bağımsız, onun söz söylemediği bir alanda hükümler getirdiği, bu yüzden şer‘i ahkâmla çatışan bir tarafının olmadığı intibainı uyandırıyor, fakat gerçekte Kanunname, Batılı faiz ve itibar ilkelerini içinde barındırdığı için, bu bir yanılgıdır. Üstelik Kanun, yabancı tacirlerle birlikte gayrimüslim ve Müslüman tebaaya aynen uygulanmaktadır. Fıkıh kitapları ticaret hukuku için müstakil hükümler tesis etmez. Yerli ve yabancılara, tüccar olsun ya da olmasınlar, satım akdi etrafında geliştirilen fıkhi ilke ve hükümler tatbik edilir. Dolayısıyla ticaret hukukunun şer‘i mahkemelerden ayrışarak müstakil bir zemine oturmasının ya da ticari ihtilafların fıkıhın muamelat hükümlerinden bağımsız ilkelerle sonuçlandırılmasının fıkhi bir zemini yoktur. Buna rağmen Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi’ye⁸², Meclis-i Umumi oturumu sırasında, Kanunname’nin şer‘-i şerife uygunluğu sorulmuş, “...ahkâm-ı mündericesi mu‘âmele ve usûl-i ticârete müt‘allık olarak şeri‘at-ı garrâya dokunur yeri olmadığı ve hukuk-ı irsiyeye dair olan şeylerin de dahi bi’t-tab‘ mehâkim-i şer‘iyyeye mürâcaat olunacağından şer‘an ilişkisi olmayacağı...” cevabı alınmıştır.⁸³ Bu yanıt her şeyden önce, Ticaret Kanunu’nun piyasalarda zaten uygulanagelen muamele ve akit türlerini hukuki nizam altına almaya çalıştığını teyit ediyor. Ticari muameleler bir süredir şer‘i ahkâmın ilkeleriyle denetlenmediği için, pratikte ticari muameleleri düzenleyen hukuki yapının *şeriat-ı garra* ile ilişkisi kalmamıştır. Ticari davalar Tanzimat’tan beri Ticarethane ve konsolosluk mahkemelerinde görülmektedir, Kanunname’nin konsolosluk mahkemelerini devreden çıkararak, Ticarethanenin adli saygınlığını pekiştirmesi hedeflenmiştir. Ticaret hukuku uygulamasının devlet açısından bir istiklal sorununa dönüştüğü bu manzara karşısında, Şeyhülislam, Kanunname’nin yalnız mirasla ilgili (*irsi*) konularda şeriatı muvafakat etmesini gündeme getirmiştir. Vefat eden tüccarın veresi içinde himayeye muhtaç küçüklerin bulunması durumunda hisselerinin kendilerine değil, terekeye teslim edilmesi gerektiğinin, taslak metin henüz Meclis-i Vala aşamasındayken, madde kenarına şerh düşülmesi, aynı hassasiyetin sonucudur. Meşihat açısından vefat eden tüccarların borçları ödendikten sonra mirasa konu olmaları gerekir. Kanunname hükümleri bu esasa uyumludur, önce borçların tespit ve tasfiyesi, ardından mal paylaşımı gündeme gelir (bk. K, md. 189). Yetimlerin hisseleri bu aşamada yetimlerin kendilerine verilmez, terekeye kaydedilir.⁸⁴ Ayrıca tebaa tüccarlarının ticaret kanunlarının kapsamına giren ihtilafları ticaret mahkemelerinde görülmekte, rüşvet alma gibi kabahat ve ithamlarla ilgili davaları şer‘i mahkemelerde görülmektedir.⁸⁵ Şeyhülislam’ın ifadelerine nazaran şer‘i mahkemeler tebaa tüccarlarının miras davalarına muhataptır.⁸⁶ Yani Şeyhülislam, şer‘i ahkâma uyumsuz, istisnai hükümler içeren kanunla birlikte, şer‘i ahkâmın eklektik biçimde, birlikte uygulanacağı istisnai bir uygulama alanı yaratılmasına karşı çıkmamış, ticaret hukukunun kendi yetki alanını terk etmesine müsaade etmiştir. Bu tavrın kaynağı

82 Arif Hikmet Beyefendi 2 Zilhicce 1262/21 Kasım 1846 tarihinde şeyhülislamlık makamına getirilmiş, 24 CA 1270/24 Mart 1854’e kadar bu makamda kalmıştır. Bkz. Mahir Aydın, “Şeyhülislam Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi”, *Belleten*, 54/209 (Nisan 1990), 247.

83 BOA, İ. MSM 23/609_3.

84 Bkz. Nezaret Hilmi, *Teşrih-i Kanun-i Ticaret*, (İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303), 4/543.

85 BOA, A.MKT. UM 54/29, A.MKT. UM 54/16, A.MKT. UM 52/88, A.MKT. UM 55/90.

86 Bkz. BOA, İ. MSM, 23/609_03.

devletin istiklal sorunu ve Müslüman tebaanın ticari piyasalardaki perişan görünümüdür. Şeyhülislam'ın ve yürürlük prosedüründeki diğer ulema üyelerin Kanunname'ye meşruiyet engeli öne sürmeyip zaruret ve menfaat kavramlarıyla destek vermeye girişmeleri, buna karşın yetimlerin mirastaki hisseleriyle ilgili şer'î geleneği ticaret hukuku uygulamasında yaşatmaya çabalamaları, diğer kısımları şeriata uyumsuz muhtevasına rağmen göz ardı etmeleri, yürürlük prosedüründeki ulemanın koşulların dayattığı mecburiyetlerin bilincinde olduğunu gösteriyor. Onlar Kanunname'ye set çekmek yerine, ona alan açmayı tercih ettiler.

2.2.2. Zeyl-i Kanun-i Ticaret

Zeyl-i Kanun-i Ticaret'in yasalaşma prosedürüne ışık tutan en erken tarihli belgeler 1273/1857 yılına aittir. Bu belgelerden anladığımız kadarıyla Ticaret Kanunnamesi'nin eksiklerinin giderilmesi ve iyileştirilmesi (ıslah) amacıyla ilk kez 1271/1851'de Ticaret Nezareti bünyesinde bir "Meclis-i Mahsusa" oluşturulmuştur. Meclis-i Mahsusa büyük ölçüde erbab-ı vukuf denilen, ticari hukukun ihtiyaç ve inceliklerini bilen kişilerden müteşekkildir.⁸⁷ Komisyona Dersaadet'te bulunan sefaret tercümanlarının katılımı sağlanmıştır. Yürürlüğe girecek metin, bu kez tebaa tüccarlarının yanında yabancıların talep ve ihtiyaçları doğrultusunda şekillenecektir.⁸⁸ Komisyon, bir layiha hazırlamış, ardından üzerinde tartışarak nihai metne dönüştürmüştür.⁸⁹ Metin, bu dönemde Meclis-i Valanın kanunlaştırma görevini devralan Meclis-i Tanzimat'a havale edilmiştir.⁹⁰

Bu dönemde yasalaşma prosedürünün merkezî kurumu Meclis-i Tanzimattır. Meclis-i Tanzimat taslak üzerinde epeyce değişiklik yapmıştır. Ticari ihtiyaçları bilen uzmanların katılımıyla,⁹¹ *tekkik*, *mütalaa* ve *tahkik* faaliyeti icra edilmiş, sonuçta bazı maddelerde *tadil*, *tavzih*, *tağyir* ve *tenkihe* karar verilmiştir. Bunların gerekçelerini açıklama için bir *esbab-ı mucibe layihası* hazırlanmıştır.⁹² Ahmed Cevdet Paşa⁹³'nın *layiha* altında mührü vardır. Ayrıca layihada Seyit Mehmed Emin Ali, İsmail, Şevket Paşa, Ahmed Celal, Mehmed Ali, Safvet ve Mehmed Cemil mühürleri yer alır. Layihada öncelikle ticaret kanunu ihtiyacı için niçin şer'î ahkâm yerine Avrupa teamül ve ticaret modelinin tercih edildiği açıklanır:⁹⁴

...Devlet-i âliyye'nin mevki '-i coğrafisi ve arazisinin hâli iktizasınca memalik-i mahrûsenin ticareti sair yerlerden ezyed olmak lazım gelirken aksi olması ve Hristiyan'dan başlı ticarete

87 Mehmed Renzi, Seyit Mehmed Said, Tüccar-ı Hayriye Şehbenderi Seyit Halil, Avrupa Tüccarı Vekili Serkis Balyoz, Avrupa Tüccarı Vekili Minas Tokathoğlu, Gavril, Seyit Ali Rıza, Yusuf Lapir ve Yanko taslak oluşturma faaliyetine katılmışlardır. Bkz. İ. MMS 18/780_3 (3 Zilhicce 1275/4 Temmuz 1859).

88 Bkz. BOA, HR. SYS, 1338/21; HR. TO, 198/27_2.

89 HR. SYS, 1338/21 (Selh-i Ca. sene [12]73).

90 İ. MMS 18/780_3.

91 Ticaret Nazırı, Ticaret Nazırı Müsteşarı ve Ticaret Mahkemesi üyesi Gavril Efendi.

92 Bkz. BOA, İ. MMS, 18/780_1 (18 Recep 1276).

93 Ahmed Cevdet Paşa yazılarında ceza, arazi, Mecelle gibi katkıda bulunduğu kanunlardan iftiharla söz etmesine rağmen Zeyl-i Ticaret'e değinmez. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* I-IV, Hız. Cavit Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991); Ma'rûzât, Hız. Yusuf Halaçoğlu (İstanbul: Çağrı Yayın, 1980).

94 BOA, İ. MMS 18/780_1 (18 Recep 1276).

sülük eden tebaanın ekseri düvel-i ecnebiyeden istihma edip ehl-i İslamdan hiç tüccar kalmaması mücerret muamelat-ı ticaretin birkaç yüz seneden beri Avrupa kavanin-i muntazama ve mehakim-i mahsusa-i mükemmele ile kaviiyyen temin olunmuş olduğu hâlde bizde bu şeylerin yakın vakitlere kadar bütün bütün kuşe-i nisyan ve tesâmuhde kalmasından ve binaenaleyh tebaanın emniyetiyle ticarete girişmemesinden ve girdiği hâlde kendisini himaye edecek kanun ve mahkeme bulunmadığı cihetle harap ve mutazzarır olmasından neşet eylediği umur-ı malumedendir...

Coğrafi konumu ve arazisinin sunduğu imkânlarla nazaran ticaretin sair memleketlerden daha gelişmiş olması beklenirken, Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığı artık bir hayat memat meselesine dönüşmüştür. Geri kalmışlığın muhtelif sebepleri vardır. Layiha, Hristiyan tebaanın yabancı himayesi edinerek onların siyasi nüfuz ve ekonomik güçlerini kullanmaları ve ticari imtiyazlarından faydalanmaları karşısında Müslümanların ticareti büsbütün terk ve ihmal etmelerini bu manzaranın en önemli nedeni olarak açıklar. Birkaç yüz yılı aşan bu gaflet neticesinde ortaya çıkan boşluğu Avrupalı devletler “kavanin-i muntazama” ve “mehakim-i mahsusa-i mükemmele” ile doldurmuştur. Dolayısıyla onlar devletler arası ticareti kendi inanç ve ihtiyaçları doğrultusunda tanzim ettikleri için ticaretten pay almak zorundaki Devlet-i Âliyye için bu düzene uyumdan başka çare kalmamıştır. Devlet nazarında Müslümanların ticarete teşvik edilmesi kadar, onları himaye edecek kanun ve mahkemeler aracılığıyla, ihtiyaç duydukları alt yapıyı hazırlamak önemli ve öncelikli bir meseleye dönüşmüştür. Devlet, kapitalizme kapalı, hatta ona karşı olan klasik iktisadi tutumundan vazgeçerek, kapitalist ilkelerle tanzim edilmiş Batılı ticari düzen içinde yer edinme zorunluluğunu böylece ilan etmiştir. Layiha, Ticaret Kanunu'nun ekonomik geri kalmışlığa karşı sistematik bir karşı duruş aracı olduğunu ortaya koyuyor.⁹⁵ Kanunname ve ticari davaların görüldüğü Ticarethane bu amaç için tasarlanmıştır, fakat hâlâ pek çok noksan ve ıslahı gereken kısımları vardır. Zeyil ve devamında peyderpey yapılacak düzenlemeler aracılığıyla, bu eksiklikler giderilecek, ıslahı gereken kısımlar güncellenecektir.⁹⁶ Görüldüğü gibi Zeyil, on yıl önceki motivasyonla ve neredeyse aynı gerekçelerle, yürürlük prosedüründeki ulemanın da desteğini alarak, meşruiyet zeminine taşınmıştır. Meclis-i Tanzimattan sonra taslak metin, Encümen-i Mahsus-i Meşveret denilen üst kurulda, yeniden müzakere edilmiştir.⁹⁷ Encümen, Zeyl'i maslahat açısından uygun bulmuş, hiçbir değişiklik yapmadan onaylamıştır. Zeyil, 7 Şaban 1276/29 Şubat 1860'ta alınan iradenin ardından yürürlüğe girmiştir.⁹⁸

95 BOA, İ. MMS 18/780_1 (18 Recep 1276)

96 “...zikrolunan meclisler ve kanunnamenin pek çok noksan ve ıslaha şayan yerleri olduğu tecarüb-i vakia ile tebeyyün eylemiş ve refte refte temim ve tenkihleri mertebe-i vücûba varmış olduğundan...”, BOA, İ. MMS 18/780_1 (18 Recep 1276)

97 Encümen-i Mahsus kararıyla irade talebini içeren arz tezkiresi oldukça kısadır. Encümen-i Meşveret'in karar alma mekanizması Meclis-i Umumi ile aynıdır. Karar usulü açısından şeyhülislamın zeyil için müspet ya da menfi oy kullanması mümkündür. Karar sürecinde ortaya çıkan görüş ihtilafları tezkirelerde genellikle özetlenir ve iradesi talep edilir. Fakat arz tezkiresinde şeyhülislamın destek ya da muhalefetine atfı yapılmamasına bakılacak olursa, zeylin yine Meşihat desteği aldığı, en azından meşruiyet engeli öne sürülmediği sonucuna varılabilir. Bu tarihte şeyhülislamlık makamında Sâdeddin Efendi bulunmaktadır. Bkz. Mehmet İpşirli, “Sâdeddin Efendi, Mehmed (1798-1866)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/388-389.

98 BOA, İ. MMS 18/780_5.

3. Ticaret Kanunu'nda Faiz ve Güzeşte

Kanunname'nin 54, 55, 133, 141, 144, 155, 149, 250, 296, 305, 309. maddelerinde *güzeşte*, 142. maddede *faiz* kavramıyla ilgili bazı hükümler düzenlenmiştir. Bunun dışında Zeyl'in zarar ve ziyan tazminine dair bölümünde Batılı tazmin ve faiz uygulaması için teorik çerçeve oluşturulmuş, Osmanlı hukukundaki uygulama esasları açıklanmıştır. 99, 100 ve 101. maddelerde *güzeşte*, 99. maddede *güzeşteye* ek olarak *faiz* kavramı kullanılır. Osmanlı ticaret hukukundaki faiz yorumunun merkezinde aşağıdaki madde yer alır:

...Akçe tediyesinden ibaret olan taahhüdât icrasının teahhüründen dolayı tazminat-ı lâzimesi olarak yalnız ol meblağın mahiye yüzde birden güzeştesinin ifası hüküm olunacaktır. İşbu faiz hususu dâyin bir güne zarara duçar olduğunu ispata mecbur olmaksızın hüküm ve tesviye kılınacaktır. Ve bir deyn senedinde faiz mukavelesi olmadığı hâlde ol alacağın güzeştesi protesto olunmuş ise protesto tarihinden olunmamış ise istida buyurulduları tarihlerinden hesap olunması lâzım gelecektir...⁹⁹

Ticaret Kanunu, bir malın teslimi, bir hizmetin ifası veya parasal bir meblağın ödenmesi gibi mali amaçlı taahhütlerin zamanında gerçekleştirilmemesi veya ifa edilmemesini tazmini gereken bir mali zarar olarak açıklar. Buna göre vadesi geçen bir ödeme taahhüdünün, aylık yüzde bir oranıyla yansıyacak tazminatını, *güzeşte* adı altında, alacaklı talep ve dava edebilir. Bu esnada alacaklının gecikmeden kaynaklanan herhangi bir zararını ispat yükümlüğü yoktur, fiilî zararının boyutu ne olursa olsun, parasal meblağ standart oranlı, *güzeşte*yle tazmin edilir. Alacaklı ile borçlu arasında özel şart ihtiva eden bir *faiz* mukavelesi varsa, yukarıdaki maddeye istinaden geçerlidir, mukavele yoksa *güzeşte* alacaklının borçluya çekeceği protesto tarihinden veya protesto edilmemişse dava dilekçesinden başlatılır. Görüldüğü gibi Zeyil, *güzeşte*yi nakdi borçlarda ödemenin gecikmesinden kaynaklanan mahrumiyet ve zararın meşru tazminat formu olarak açıklıyor. Zaten bu açıklamanın ticari muamelelerdeki uygulama örnekleri, Kanunname'nin *güzeşte* hükümleriyle, Zeyil'den yaklaşık on yıl önce, yürürlüğe girmişti. Fakat alacaklı ile borçlu arasındaki faiz mukaveleleri Kanunname'nin araçsallaştırdığı itibar ilkesinin doğal bir uzantısı olarak meşruiyet kazanmıştır. İtibar ilkesi, faizi sermayenin ödünç kullanımından dolayı sermaye sahibine ödenen meşru menfaat ücreti olarak tanımlar. Kısaca faiz ve *güzeşte* kavramları, önceki yüzyıllardaki kullanımlarından farklılaşarak, Osmanlı Ticaret Kanunu'nun kendi konsepti içinde yeniden tanımlandığı, iki temel kavrama dönüşmüştür. Bu açıdan Kanunname ve zeyli faizin Osmanlı hukukunda müesses hâle geliş sürecini başlatan, önemli bir kırılma noktasıdır.¹⁰⁰

Zeylin faiz ve *güzeşte*ye teorik zemin oluşturan son bölümü hakkında esbab-ı mucibe layihası, diğer bölümler için detaylı açıklama yapmasına rağmen, oldukça kısa ve net bir gerekçe öne sürmekle yetinir:

99 Bkz. Md. 99, "Zeyl-i Kanun-i Ticaret", *Düstur*; 1/1, 445-465.

100 Hilmi, *Teşrih-i Kanun-i Ticaret*, 3/475-477; Mehmed Celaeddin, *Hukuk-i Ticaret Dersleri*, (Dersaadet: Sabah Matbaası, 1329), I, 41-44.

...faşl-ı sabık ve saminin mevadd-ı münderice ve ahkâm-ı mukarresesi protesto ve tazminat hususlarında cari ve meri olan muamelat ve kavaid-i umumiyeye tatbikan kaleme alınmış ve hülasa-i mealleri ehl-i ırz tüccarın muhafaza-i hukuk ve sarıhası emrinde bir takım takayyüdat-ı naftadan ibaret görünmüş olduğundan başka bir reyî götürür yerleri bulunamamıştır...¹⁰¹

Protesto ve tazminat gibi usuli prosedürler zeylin yürürlüğünden önce ticaret hukuku uygulamasına girmiştir. Zeyil bu prosedürler için umumi kaideler hâlinde hukuki bir çerçeveye çizer. Zeyl'in son bölümü söz konusu prosedüre *ehl-i ırz* tüccarın haklarını korumayı amaçlayan bazı sınırlamalar getirir. Yani Zeyil, faiz ve güzeşteyi tüccarlar arasında ilk kez meşrulaştırmış değildir, piyasada ticari bir teamüle dönüşmüş durumdaki tazminat prosedürünü, özel hukuki şartlar getirerek kontrol altına almıştır. Meclis-i Tanzimat, Zeyl'e bu yüzden bir meşruiyet engeli öne sürmemiştir.¹⁰²

Sonuç

Tanzimat meclislerinde görev alan üst düzey ulema, pek çok reformda olduğu gibi, Ticaret Kanunu'nun yürürlük sürecine destek vermiştir. Ticaret Kanunu'nun yürürlük prosedüründeki ulema desteği dikkate alındığında, Tanzimat'a dair literatürde baskın kabul gören ulemanın reform karşıtlığı meselesinin ciddiyetle üzerinde durulması gerektiği anlaşılmaktadır. Ulema muhalefeti olgusunu, Tanzimat reformlarını Batılılaşma idealiyle özdeşleştiren ve reformları bütünüyle olumlayan ideolojik tutum çevreler. Fakat devletin içinde bulunduğu askerî, siyasi ve ekonomik koşulların gidişatından haberdar olan, hatta karar sürecinde etkin olan ulemanın bütünüyle reformlara muhalif boyutta kalması, gerçekçi değildir. Muhalefet olgusunu taşradaki sivil ulemaya hasreden görüşlere dahi ihtiyatla yaklaşılmalı, Bâb-ı Âli ile iletişimleri ve reformlar üzerindeki etkinlikleri üzerine müstakil çalışmalar yapılmalıdır. Ahmed Cevdet, Şeyhülislam Arif Hikmet ve Sâdeddin Efendi gibi tanınmış ulema, yürürlük prosedüründeki meclislerin merkezinde yer almalarına rağmen, Ticaret Kanunu aleyhine tavır almadılar. Kanunname'nin faiz ve güzeşte gibi şer'î ahkâma uyumsuz hükümlerine rağmen, fıkıhtaki zaruret ve menfaat kavramlarını kullanarak meşruiyet paradigmasının oluşumuna katkı vermeyi tercih ettiler.

Ticaret Kanunu'ndan itibaren faiz ve güzeşte kavramları geleneksel manalarından uzaklaştı, Batılı ticaret modelinin yeniden tanımlandığı ticari enstrümana dönüştü. Kanunname'nin yasalaştırma prosedürünü tetikleyen ekonomik koşulları dikkate aldığımızda bu gelişme, şartıcı değildir. Klasik Osmanlı hukukunda borç üzerinden gelir elde etmeye -riba yasağının sonucu olarak- set çekildiği ve muamele-i şer'iyeyesiz ribh taleplerinin daima gayrimeşru kabul edildiği hatırlandığında, Ticaret Kanunu'nun -muamele-i şer'iyeyesiz- faizi nasıl ve hangi kıstaslarla ticari enstrümana dönüştürdüğü ve hukuki düzenlemelerin muhatabı olarak toplum zihninde meşruiyet kaygısı yaratıp yaratmadığı daha da önem kazanmaktadır. Ecnabilerle sıklıkla ticari iş ilişkisi kuran Müslüman ve gayrimüslim tacirler, Ticaret Kanunu'nda hukuken

101 BOA, İ. MMS 18/780_1 (18 Receb 1276)

102 İ. MMS 18/780_1 (18 Receb 1276)

meşru hâle gelen dolaysız ve sabit getirili tazminat formunu, ticaret mahkemelerinde talep ve dava edebilecekler veya zamanında ifa etmedikleri akitlerden dolayı muhataplarına ek ödeme yapacaklardır. Faiz mukavelesi, yine tazminat formunu açıklayan madde metninde, meşruiyet kategorisine dâhil edilmiştir. Şer‘i ahkâma tamamen uyumsuz olduğu bilinen faize rağmen, Ticaret Kanunu’nun yasalaşma prosedürüne ait hiçbir belgede meşruiyet tartışmasına girilmemesi, dikkat çekicidir. Ticaret Kanunu, ekonomik olarak var olma ya da yok olma arasında, bilinçli ve iradi bir tercih olarak karşımızda durmaktadır. Yine de bu iradenin tam rıza ile ortaya çıktığı iddia edilemez, çünkü döneme şahit belgeler, bu tercihi daima *zaruret* kavramıyla temellendirmiştir.

Hakem Deđerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA, A. DVN. MHM 5/36

BOA, A.MKT.MHM 28/18

BOA, A. MKT 121/35

BOA, A. MKT 124/61

BOA, A.MKT 127/38

BOA, A. MKT 112/83

BOA, C. DH 136/6781

BOA, C.İKTS 36/1781

BOA, HAT 1440/59175

BOA, HAT 1500/7

BOA, HAT 1620/4

BOA, HAT 1620/15

BOA, HAT 1620/71

BOA, HR. SYS 1338/21

BOA, HR. TO 198/27

BOA, İ. DH 34/1615

BOA, İ. DH 5_197

BOA, İ. DH 166/8744

BOA, İ. DH 169/8902

BOA, İ. DH 173/9220

BOA, İ. DUIT 192/2

BOA, I. DUIT 192/3

BOA, İ. MMS 18/780

BOA, İ.MMS 23/609

BOA, İ. MSM 23/597

BOA, İ. MSM 23/600

BOA, İ.MSM 23/601

BOA, İ. MSM 23/609

The National Archives, Kew-Foreign Office

FO 78/432

FO 78/433

“Gülhane’de kıraat olunan Hatt-ı Hümayunun Suretidir” (26 Şaban 1255). *Düstur*. Matbaa-i Amire, 1289, 1/4-7.

“Zeyl-i Kanun-i Ticaret”. *Düstur*. Matbaa-i Amire, 1289, 1/445-465.

Takvim-i Vekayi , No: 195 (1256).

Külliyat-ı Kavanin, Hrz. Sarkis Karakoç, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Ankara

“Emval-i Eytamın Muhafaza ve Muhasebatına Dair Ferman-ı Âli”, *Külliyat-ı Kavanin*, 4114.

“Hayriye Tüccarının İmtiyazatına Dair Tecdit Edilen Berat-ı Âli”, *Külliyat-ı Kavanin*, 4788.

“Mecâlis-i Meşveret’te Müzakeratın Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat” (5 Zilkade 1266), *Külliyat-ı Kavanin*, 2529.

“Meclis-i Valay-ı Ahkâm-ı Adliyyede Müzakeratın Suver-i İcrası Hakkında Nizamname” (2 Şevval 1266), *Külliyat-ı Kavanin*, 4770

“Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye Ve Dar-ı Şuray-ı Bâb-ı Âli Namlarıyla İki Meclisin Teşkili Hakkında İrade-i Seniyyeyi Mutazammın Tebliğ-i Resmî”, *Külliyat-ı Kavanin*, 4144.

“Meclis-i Ahkâm-ı Adliyenin Aza Ve Reisi Sıfatıyla Hazır Bulunacak Zevat Hakkında İrade-i Seniyyeyi Mutazammın Tebliğ-i Resmî”, *Külliyat-ı Kavanin*, 4212.

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*. İstanbul: Eren, 1993.

Abu Manneh, Butrus. “Gülhane Hatt-ı Hümayununun İslâmî Kaynakları”. çev. Şaban Bıyıklı. *Dergâh* 7/73 (1996), 16-18, 7/74 (1996), 19-21, 7/75 (1996), 17-18.

Ahmed Cevdet Paşa. *Tezâkir* I-IV. Hrz. Cavit Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

Ahmed Cevdet Paşa. *Ma'rûzât*. Hrz. Yusuf Halaçoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınevi, 1980.

Anık, Mehmet. “Türkiye’de Sekülerizm Tartışmalarında İki Eksen: Şerif Mardin ve İsmail Kara”. *Umran Dergisi* 225 (Mayıs 2013), 14-31.

Arikan, Zeki. “Ubicini, Jean-Henri Abdolonyme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Aydın, Mahir. “Şeyhülislâm Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi”. *Belleten* 54/209 (Nisan 1990), 245-260.

Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiyede Benimsenmesi (1839-1939)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.

Celaledin, Mehmed. *Hukuk-i Ticaret Dersleri*. Dersaadet: Sabah Matbaası, 1329.

Cemaleddin, Halil ve Asadur Hırand. *Ecâ nibin Memalik-i Osmaniye’de Haiz Oldukları İmtiyazat-ı Adliye*.

- Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1331.
- Cihan, Ahmet. *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*. İstanbul: Birey, 2004.
- Ekrem B. Ekinci. *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*. Yy.: Arı Yayınları, t.y.
- Engelhardt. *Tanzimat ve Türkiye*. Çev. Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
- Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umur-i Belediye*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1922/1338.
- Faraşerli, Mehdi. *İmtiyazat-ı Ecnebiyyenin Tatbikat-ı Hazırası*. Samsun: Matbaa-i Cemil, 1325.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken, 2014.
- Heyd, Uriel. "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması". çev. Sami Erdem, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine -Makaleler-*, drl. Ferhat Koca, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002, 99-136.
- Hilmi, Nezaret. *Teşrih-i Kanun-i Ticaret*. İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303.
- İpşirli, Mehmet. "Sâdeddin Efendi, Mehmed (1798-1866)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kara, Emine. *Şeyhülislamlık'tan Diyanet'e Değişen Dini Bilgi, Otorite Ve Meşruiyet Anlayışı Bağlamında Sivil Diyanet Tartışmaları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kaymakçı, Said Salih. *The Sultan's Entrepreneurs, The Entrepreneurs' Sultan: Beratlı Avrupa Tüccarı And Institutional Change In The Nineteenth Century Ottoman Empire (1835-1868)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2013.
- Keleş, Erdoğan. "Hayriye Tüccarı Elhac Mehmed Ağa'nın Terekesi" *Belgeler*. Ocak 2011, 32/36, 67-104.
- Kılıç, Muhammed Tayyib. *İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Koca, Ferhat. "Uriel Heyd'in Hayatı ve Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Görüşleri". *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine -Makaleler-*. drl. Ferhat Koca. Anlara: Ankara Okulu Yayınları, 2002, 11-44.
- Kütükoğlu, Mübahat S.. "Hayriye Tüccarı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/64-65. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev. Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*. drl. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Okumuş, Ejder. *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Oral, Özgür. "Bernard Lewis ve Oryantalist Gelenek", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2 (2003) 601-619.
- Özdemir, Gürbüz. *Tanzimat Döneminde Muhalefet Düşüncesi ve Yeni Osmanlılar*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Palmer, Alan. *Son Üçyüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu*. çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Şenel, Şennur. *Osmanlılarda Ticaret Ve Hayriye Tüccarı*. Ankara: Ankara Ticaret Odası, 1995.

Temperley, Harold. *England and the Near East The Crimea*. London: Longmans, 1936.

Ubicini, M.A. *Türkiye 1850*. çev. Cemal Karaağaçlı. y.y: Tercüman Yayınları, t.y.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”. *Tanzimat I (yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle)*. Ankara: Maarif Vekaleti, 1940, 139-209.

Yakut, Esra. *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

Yurdakul, İlhami. *Osmanlı ilmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*. İstanbul: İletişim, 2008.